

האוניברסיטה העברית
סדרת ספרים מיסודו של ס.ש. פרי

דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות

ירושלים, י"ז — כ"ה מנחם אב תשמ"ה
4 — 12 באוגוסט 1985

ישיבות מרכזיות
הלשון העברית והארמית
ערך: משה בריאשר

ירושלים
האיגוד העולמי למדעי היהדות
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

מחקר הדקדוק של לשון חז"ל — הישגיו, בעיותיו ותפקידיו
(על-פי העדויות שבכתב)

משה בר-אשר

ראשי פרקים

- I. הערות פתיחה
הערות מנחות למאמר (סע' 1)
- II. על המחקר והישגיו
- א. לתיאור מחקרה של לשון חכמים (סע' 2)
ב. מן השאלות המרכזיות שעלו במחקר לשון חכמים:
(א) מוצאה של ל"ח ואימתי עלתה לראשונה בכתב (סע' 4)
(ב) בין לשון המקרא לל"ח (סע' 5-7).
(ג) הרקע ההבדלים בין לשון-המקרא לל"ח (סע' 8-9)
(ד) הזיקה הספרותית של ל"ח ללשון-המקרא (סע' 10-11)
(ה) השפעת הארמית על ל"ח (סע' 12)
- ג. על היכול של המחקר (סע' 13-16)
ד. אחדותה של לשון חכמים
(א) תיאור כולל של כל ספרות-חז"ל כנגד הפרדה בין חטיבותיה (סע' 18)
(ב) בין עיקר המשנה למשניות מיוחדות (סע' 19)
(ג) חילופי-לשונות (חילופי נרדפים) (סע' 20)
(ד) בין לשון-המשנה לחטיבות אחרות של לשון-התנאים (סע' 21)
(ה) הטיפוסים השונים של לשון-המשנה (סע' 22)
(ו) על להגים בתוך לשון-חכמים (סע' 23)
(ז) בין לשון-התנאים ללשון-האמוראים (סע' 24)
- III. בעיות ותפקידים
- א. חקר אבות-טקסטים וחקר כתבי-יד אחרים (סע' 26-29)
ב. בין רבדים שונים למסורות שונות בלשון (סע' 30-32)
ג. מסורות מהימנות ופעולות מתקנים (סע' 33-35)
ד. הרחבת תחומי המחקר (סע' 36-44)
ה. לכתיבתו של דקדוק ל"ח (סע' 45-46)
- IV. הערות חתימה
- V. קיצורים

I. הערות פתיחה

1. אפתח בשלוש הערות*:

א. בסקירתי אני מתרכז, בעיקר, בעדויות שבכתב, כלומר בכתבי-היד ובמידה פחותה גם בדפוסים. בעדויות שבעל-פה ידון פרופ' ש' מורג.

ב. אחלק דברי לשני חלקים, תיאור המחקר והישגיו מכאן, ובעיותיו ותפקידיו מכאן. אך מעצם מהותו של הנושא שלפנינו — בעצם כך הם הדברים בכל נושא המתרכז בצדדים אלו של המחקר — עשויים הדברים בחלקם לבוא באופן מסורג, היינו עם שאתה מתאר את ההישגים אתה מוצא את עצמך עוסק גם כבעיות ובתפקידים. ואף זאת, כשל ידעתו הרחבה של הנושא מתכוון אני לעסוק בעיקרי הדברים ובראשי-פרקים בלבד. עם זאת, אשתדל לנגוע כאן וכאן גם בכמה ענייני לשון, מהם כוללים ומהם פרטים שלא נידונו כלל או כמעט שלא נידונו עד כה במחקר או שהצגתם היתה לקויה מבחינה כלשהי!

ג. אמקד דברי במחקר המודרני של לשון-חז"ל, זה המתרחש כולו כ-60 השנים האחרונות. ואף שיש בכך משום קיפוח חלקם של אנשים כמו א"ה וייס בעל "משפט לשון המשנה"² ואחרים³ שתרמו למחקר דקדוק לשון-חכמים, דומה אני שיש הצדקה לדרך זו לא רק בשל קוצר-המצע אלא גם בשל העובדה שהמחקר המודרני מופרש הוא מקודמו בהיקפו ובהישגיו. ציון-דרך חשוב הוא מאמרו של סגל ב-*JQR* (1909),⁴ אולם גיבוה של שיטתו מגיע לשלמות עם הופעת ספרו ב-1927

* הדברים מובאים כאן כנתינתם בהרצאה שבעל-פה ונוספו עליהם הערות ורשימה ביבליוגרפית להשלמה.

1 ראה להלן מה שנכתב על נושאים אלו: ידוע השם ותוארו (בסעיף 9), כתיב הריבוי (זת (בסעיף 10), הכינוי לנסתרים ולנסתרות יחסין, יחיתיםין (בסעיף 11), שם הפעולה קיבל והריבוי ינין (בסעיף 16), משנאים/שנאים (בסעיף 31), ההתאמה בצירוף-הסמיכות (בסעיף 43) — בצד עניינים נוספים המוצגים בדרך חדשה ופזורים לאורך כל ההרצאה.

2 ראה הרשימה הביבליוגרפית.

3 ראה את "הספרות" שסגל, דקדוק, מביא בעמ' XXII.

4 הכוונה למאמר-סגל, ל"ח ולשון-המקרא.

(ראה סגל דקדוק [באנגלית]), ובסמוך לאותו זמן מתחילה פעילותו המדעית של ח' ילון — חוקרה הדגול של לשון־חכמים.

II. על המחקר והישגיו

א. לתיאור מחקרה של לשון־חכמים

2. אפשר לתאר את מחקר לשון־חז"ל שלבים שלבים, בתוך קו הזמן שבו הוא מתרחש. אגב כך לקשור אותו באישים המרכזיים שעסקו בו, כדרך שעשה פרופ' קוטשר ז"ל⁵ ועשינו בעבר גם אנחנו, כמה מתלמידיו.⁶ לפתוח בא' גייגר לעבור למ"צ סגל וממנו לר"ח ילון וחבריו ומהם לקוטשר עצמו וחבריו ותלמידיו. בתוך כך לציין את השלבים החשובים במחקר לשון חז"ל וכדעות על מהותה. החל בתפיסתו של גייגר שטען שהיא היתה לשון מלאכותית שלא שימשה מעולם בדיבור, אחר־כך בתרומתו של סגל וממנה להערכה ולביקורות של ילון⁷ ושל קוטשר עליו,⁸ ותוך לה תרומתו של ילון שריכז את המחקר בכתבי־יד ואף פנה והפנה למסורות שבעל־פה.⁹ ועובר לקוטשר,¹⁰ ששכלל את השיטה והפריד בין אבות־טקסטים ליתר כתבי־היד, ומהם לחבריהם ותלמידיהם עד ימים אלו ממש.¹¹

דרך נדושה זו מעלותיה שקופות, אך ספק בעיני אם היא הדרך היותר מכוונת להתבוננות במחקר החדש של לשון־חכמים. שכן לא כל מה שדגל בו סגל ניטש במחקר, ולא כל מה שקוטשר תבע אותו נתקבל מְשֻלָּם. על כן ראוי להתבונן במחקר בדרך אחר: גם באופן כולל על התקופה כולה וגם בכמה משלביה.

ב. מן השאלות המרכזיות שעלו במחקר לשון־חכמים

3. המחקר המודרני מתאפיין בשתי דרכיו העיקריות של כל מחקר בלשני העוסק בלשון עתיקה: דיון בשאלות מרכזיות הכרוכות בלשון חז"ל מכאן והעמדה של פרקי־דקדוק ובירור של תופעות בודדות למאות מכאן; ובתוך זה יש בירורים חיאוריים (סינכרוניים) ויש בירורים היסטוריים (דיאכרוניים).

5 השווה קוטשר, לשון־חז"ל, עמ' עג ואילך.

6 ראה למשל: בראשר, מבוא פב, עמ' 168-169; שרכיט, התגבשות, עמ' 221-224.

7 ראה ילון, פרקי לשון (נתפרסמה כבר בקרית־ספר יג [תרצ"ו-תרצ"ז]), עמ' 104-112.

8 קוטשר כתב על סגל במקומות שונים (ראה למשל המקום הנרמז בהערה 5 לעיל).

9 פרסומיו העיקריים של ילון בלשון־חז"ל מרוכזים באסופות הידועות שלו (ראה להלן ברשימה הביבליוגרפית).

10 ראה פרסומיו להלן ברשימה הביבליוגרפית.

11 חלק גדול שלהם מתפרט ברשימה הביבליוגרפית להלן.

ואלו כמה מן השאלות המרכזיות שנדונו ושבוח ונידונות:

4. (א) מהו מוצאה של לשון חז"ל ואימתי היא עלתה לראשונה בכתב? — בולטת כאן במובהק דעתם של בן־יהודה,¹² סגל¹³, שניידר¹⁴ ואחרים, שיש לחפש את שורשיה במוצאי הבית הראשון. לדעתם היתה זו לשון־דיבור ששימשה באחד מאזורי הארץ בתקופה ההיא ולכל המאוחר כבר בראשית הבית השני.¹⁵ החוקרים הנ"ל ואחרים הרבו לטפל אף במועד עלייתה כלשון כתובה. וכך עשו גם חוקרי לשונם של ספרי־המקרא מתקופת הבית השני, ובכללם, בדורנו, ח' רבין,¹⁶ א' בנודיד¹⁷ וא' הורביץ.¹⁸ ולאחרונה, בעיונים שהוקדשו לתולדות הלשון העברית — ובכלל זה ללשון־חכמים — שבה ונתחזרה התמונה שתהליך עלייתה של ל"ח היה מדורג וארך מאות בשנים, ממוצאי הבית הראשון עד תקופת התנאים סמוך לחורבן הבית ובדורות שלאחריו, עת פסק הדיבור העברי.¹⁹

5. (ב) שאלה שנייה שעלתה, או שמא מוטב לומר דרך־תצפית אחרת, היא: מה בין לשון־המקרא ללשון־חכמים? — כמעט שאין לך חכם מחכמי־הלשון שעסקו בלשון־חז"ל שלא עמד על שאלה זו ושלא תרם לה מכוחו כמעט או בהרכבה. בתוך שלל הדעות וגוניהן מצטיירות שתי תפיסות חלוקות: מצד אחד עומדים חוקרים מובהקים כמ"צ סגל ז"ל וכפרופ' ז' בן־חיים יבלח"א — זה בספרו "דקדוק לשון המשנה" וקודם לכן במאמריו ב־*JQR* וב"מדעי היהדות",²⁰ וזה בספריו במאמריו²¹ ובשיעוריו. שניהם מצמצמים את היקף ההבדלים בין לשון־המקרא ובין לשון־חז"ל. באשר לסגל אפשר שדבר זה הוא פועל יוצא של תיאורו את לשון־חז"ל על־פי הדפוסים. הללו, הלשון המשוקעת בהם, ההבדלים בינה ובין לשון־המקרא מצומצמים הם לעומת ההבדלים העולים בין לשון־המקרא ובין לשון־חז"ל שנשתקעה בכתב־ידי, במיוחד אותם כתב־ידי שקוטשר קראם "אבות־טקסטים";²² בן־חיים אמר דבריו מפורשות ולא מכללל במאמרו המעמיק "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות — כיצד?". יש להדגיש שבן־חיים מדבר על

12 ראה בן־יהודה, מבוא, עמ' 83 ואילך.

13 ראה למשל סגל, מוצא, עמ' 30-44.

14 ראה למשל שניידר, הלשון (א), עמ' 305-308 ועוד.

15 ראה למשל דיונו של רבין, הרקע, עמ' 366.

16 ראה המקום הנרמז בהערה הקודמת.

17 ראה בנודיד, לשון, עמ' 60-94.

18 ראה הורביץ, לשון, עמ' 13 ואילך.

19 ראה בראש, אחרות, עמ' 93-99.

20 ראה פרטיהם כרשימה הביבליוגרפית. וראויים לכאן דבריו המפורשים בעניין זה: "הדקדוק המשני אינו תלוי כלל בדקדוק הארמי, שבעצם ובעקר הרבר הוא הוא הדקדוק של התנ"ך" (הובאו מחדש אצל בן־חיים, האחדות, עמ' 14).

21 ראה במיוחד בן־חיים, האחדות.

22 כנגד זה, מחקריהם של ליון ושל קוטשר ואחרים, שנתייטרו על כתב־ידי, חשפו או לפחות חידדו הבדלים רבים בין דקדוק־המקרא ובין דקדוק לשון־חכמים.

הלשון הכתובה, ולעניין זה הוא חושב שהדקדוק של לשון-המקרא ולשון-חז"ל בכל הנוגע למורפולוגיה ולתחביר אחד הוא. וכדבריו שלו: ²³ "אין הבדלים חותכים בין שני אלה [= לשון-המקרא ולשון-חז"ל] ²⁴ לא במכלול הצורות ולא בתחביר" ²⁵.

6. מן הצד האחר עומדים חוקרים אחרים איש איש על-פי דרכו. ילון, ששיקע עצמו בחקירתם של כתב-יד ושל מסורות שעל-פה, וקוטשר, שריכוז את עיקר עיסוקו בכתב-יד ובעיקר בכ"י קאופמן ²⁶ — הם ואחרים הרבו להעמיד פרטים וסוגיות כוללות שלשון-המקרא ולשון-חז"ל מובדלות בהם כמובחן ובמובהק. אתה מוצא כאן עניינים כמו האבחנה בין התפעל לנתפעל, שילון דיבר בה רבות; ²⁷ או הכינוי הדבוק לנוכח: בִּיתָךְ מֵכֵּן כִּנְגַד בִּיתָךְ; ²⁸ וכן הריבוי של שמות חתומי יות: מְלָכִיּוֹת כִּנְגַד מְלָכִיּוֹת; ²⁹ או הִלֵּל כִּנְגַד הִלֵּל. ³⁰ יש מהן תופעות ועניינים המשקפים הבדלים בזמן בין לשון-המקרא לבין לשון-חז"ל: כלומר התפתחות כרונולוגית בתולדות הלשון, שנתרחשה במעבר מלשון-המקרא ללשון-חז"ל. כך יש למשל לראות את ההבדל שבין התפעל לנתפעל: הצורה הקדומה יותר נתקבעה בה בתקופה מאוחרת גר"ן במקום ה"א, בדרך ההיקש לנפעל; ³¹ והדברים ידועים. אך ברור שאין לומר זאת באשר לכל הבדלים שבהם פְּדוּלוֹת לשון-המקרא (בעיקר לפי המסורת הטברנית) ולשון-חז"ל (בעיקר על-פי כ"י ק וכתב-יד הדומים לו) זו מזו, שהרי אפשר שבין הִלֵּל לִהְלֵל ובין חִנְיֹת לחִנְיֹת אין אלא הבדל שבמסורת ולא הבדל שֶׁבְּעַמִּים (ועוד אשוב לזה בהמשך דברי). ³²

7. אף דיוניו של ג' הנמן ז"ל, בעיקר בבירוריו הכוללים והבהירים במסורת כ"י פארמה א, ³³ יש בהם הרבה מן המעקב אחר תולדותן ואחרי התפתחותן של תופעות הלשון, החל בספרי-המקרא הקדומים וכלה בלשון-חכמים, כגון אותם הבדלים שמצא בין תפוצות ח"י ורב ³⁴ כנגד ח"ה ורב ³⁵. חוקרים אחרים אף הם הרבו לעסוק

23 בן-חיים, שם (במקום הנזכר בהערה 21), עמ' 53.

24 המובא בסוגריים הוא השלמה שלי (מב"א).

25 שניידר (הדקדוק עמ' 18, 21) סבור (בנאיביות האופיינית כל-כך לכתיבתו) שרק במערכת התנועות ("הווקאליסמוס") היתה זהות בין לשון-המקרא ולשון-חכמים.

26 ראה מקומות שונים בפרסומיהם על לשון-חכמים כרשימה הביבליוגרפית. וראה למשל המקומות הנרמזים בהערות 27-30 להלן.

27 ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 15 ואילך.

28 ראה: ילון, שם, עמ' 13 ואילך; קוטשר, לשון-חז"ל, עמ' פח ואילך.

29 ראה למשל קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' קח-קי.

30 ראה למשל: קוטשר, לשון-חז"ל, עמ' פד-פה; הנ"ל, תנועות עמ' קנ-קנג; בר-אשר, איטליה, עמ' 11, 64, 92.

31 ראה למשל סגל, דקדוק, עמ' 118.

32 ראה להלן סעיפים 30-32.

33 בעיקר הנמן, צורות.

34 ראה הנמן, האחדה, עמ' 8-14.

35 במקומות אחרים הראה הנמן שהטבלאות של התפוצה של שורשים, של צורות ושל מלים שהוא עורך ממלטים אותו ואת האחרים ממסקנות מוטעות. די להזכיר את בירוריו המעמיקים בסוגיית

בזה. ספרו של בנדריד אינו אלא שורה של בירורים כאלה, כפי ששמו מעיד עליו: "לשון מקרא ולשון חכמים". וכן נהג גם ש' מורג בכמה מדיוניו החשובים בדקדוק לשון-חז"ל במסורת תימן ובמסורות אחרות, כגון ביחס שבין שני ניקודי שי"ן הזיקה: ש' כנגד ש³⁶. הניקוד בשווא מתגלה במסורות אחדות של לשון-חז"ל בתיבות שונות: שהוא, שהיא, שאין, שאם ועוד³⁷, והוא משקף התפתחות מאוחרת לעומת הניקוד בסגול (או בפתח ש)³⁷ וראויים לכאן דיוניו של צרפתי, ויותר מכולם בירורו היפה בעניין הצירוף "ערב פסחים"³⁸ ותינתן הדעת לסעיפים שונים בדיון על מסורתו של כ"י פארמה ב³⁹.

8. (ג) בתוך שאלת היחסים בין לשון-המקרא ללשון-חז"ל שבה ועלתה מדי פעם שאלת הרקע ההבדלים ביניהן, כלומר: כלום עיקרם של ההבדלים הוא במישור הכרונולוגי בלבד או שמה לפנינו גם בידולים דיאלקטיים. לאמר: לשון חז"ל אמנם עומדת בעיקרה בזמן אחרי לשון-המקרא, שהרי החיבורים הכתובים בה — ספרות-התנאים לחטיבותיה וספרות-האמוראים — מאוחרים הם במופלג לספרי-המקרא; ובכל זאת, האם לשון-חז"ל משתלשלת במישורין מלשון הכית הראשון המשתקפת במקרא — ככל שלשון-המקרא היא לשון אחידה — או שמה משתלשלת היא מדיאלקט-אח של העברית המקראית?⁴⁰

9. אבאר זאת בעזרת דוגמה אחת, הנראית לי מתאימה לעניין גם מצד הברור בה וגם מצד מה שאינו ברור בה:

המבנה הלילה הראשון, המזכח הפנימי כנגד רעהו לילה הראשון, מזכח הפנימי משמשים היו אף בלשון-המקרא ואף בלשון-חז"ל.⁴¹ אך הכול יודעין — לפחות

את/אתה (צורות, עמ' 460-465), ששם קבע אף הוא (ראה קודם לכן מה שכתבתי לעניין זה במבוא פב, עמ' 172) שאין להפיק מלשון חז"ל את הצורה אָתָה. לדעתו (כדעת אחרים), לפחות הלשון הכתובה ידעה גם אָת וגם אָתָה.

36 ראה מורג, העברית, עמ' 184-185.

37 ראה בראשר, מבוא פב, עמ' 180.

37 א ניקוד ש הזיקה בפתח, הידוע מדוגמות ספורות בעברית של המקרא נוסח טבריה (כגון "שקמת" — שופטים ה: ז), ידוע גם במסורות לשון-חז"ל, ולא רק במסורות המזהות פתח וסגול כמסורת המשתקפת במשניות מנוקדות ניקוד בבלי ובמסורת תימן (באלה אין הבדל בין קריאתם את הסגול במקרא ובלשון-חכמים), ולא רק במסורתו העיקבה של כתב-יד אנטונין לסדר טהרות (כגון: "ששער", נגיעה ד: ג; "שיטמאנו", שם ז: ד — שהרי מדובר בכתב-יד מזרחי). אלא ידוע הוא גם בכל המסורות כולן על-פי עדות עקיפין של החיבה "עֶכְשָׁר", שהיא תולדת הצירוף "עד קְשׁוּאָה" (בשין פתוחה!), כפי שהראנו לדעת ז' בן-חיים (מסורות העברית, עמ' 81-82).

38 ראה הרשימה הביבליוגרפית.

39 ראה בראשר, שם (במקום הנזכר בהערה 37), עמ' 183 ועוד.

40 בשאלה זו — אם לשון-חכמים משתלשלת מן הלהג של לשון-המקרא — הרבו לעסוק חוקרים שונים (ראה לאחרונה: קוטשר, מצב המחקר, עמ' 30; בראשר, האחדות, עמ' 86-93).

41 ראה: שניידר, הדקדוק, עמ' 26; סגל, דקדוק, עמ' 55-56; ברגרין, בירורי לשון, עמ' 225 ואילך. בירור חדש ומעמיק של השאלה נמצא במאמרו של ד' בן-חיים "מן הדקדוק ומן המילון", במחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 99-103.

לעת הזאת⁴² — שמבנה ב "לילה הראשון", "מזבח הפנימי", רווח יותר בלשון-חז"ל ונדיר ביותר בעברית של המקרא. ועוד זאת, המתבונן בשני המבנים נראה בעיניו שמבנה ב קדום יותר ממבנה א: מתחילה הוצמדה תווית הידוע רק לתואר — כלומר: לילה הראשון, מזבח הפנימי, ואחר-כך בדרך הגרירה היא הועברה גם לשם-העצם: הלילה הראשון, המזבח הפנימי. הבדלי התפוצה בין המקרא ובין ספרות-חז"ל מעוררים צד של עניין: אם המבנה הקדום יותר רווח יותר בספרות המאוחרת, כלום לפנינו קו סגנוני בלבד, כלומר, לשון-חכמים הלכה והרחיבה את המבנה הנדיר בלשון-המקרא, או שמא פרט זה מצטרף לפרטים אחרים ועדות יש בו, שלשון-חז"ל משתלשלת מניב, שהגרירה של היידוע גם אל שם-העצם אחרי היידוע שכתואר (המשמש לוואי) פעלה בו באופן יותר מצומצם, וקו זה מצטרף לקווי-לשון אחרים,⁴³ העשויים ללמד שלפנינו שני ניבים שונים ולא שני רבדים של ניב אחד? יתרה מזאת, מי שמדבר על תלות של ספרות-חז"ל בספרות-המקרא, ואיש לא יכחיש שהיתה תלות כזאת בכל תחומי-הלשון (הכתיב, ההגה, הצורות והתחביר), מי שחושב כך, ראוי לו שיוכור שהתופעה הנדונית אפשר היתה רווחת בלשון-חז"ל הרבה יותר ממה שהיא משתקפת בעדיה — כלומר בכתבי-יד ובספרים שלנו — אלא שנצטמצמה בהם בהשפעת נורמת הכתיבה של המקרא.⁴⁴ ואולם יש להדגיש שגם בסוגיה זו — ענין הפדלות הדיאלקטית של לשון-חז"ל מלשון-המקרא, אין להרחיק לכת יתר על המידה. התבטאויות כגון זו של שניידר⁴⁵ ואחרים, היודעים כמעט בדיוק מנין בא הדיאלקט של לשון-חכמים, נראות לא רק מרחיקות-לכת אלא נאיביות במידה מרובה.⁴⁵

10. (ד) ומעניין לעניין באותו עניין. מידת הזיקה הספרותית של לשון-חז"ל ללשון-המקרא אף היא מן השאלות המאפיינות את המחקר. דיון קצר אך מאלף דן בסוגיה זו ג' הנמן במאמרו "שאלות מקראיות במשנה"; כגון השימוש בצורה "נערה מאורשה/מאורסה" (למשל נדרים יא) ולא "מאורסת", או הצורה "ככה" ולא "כך" במשנת סוטה (ט: ו) ועוד.⁴⁶

אין לך פרק מפרקי הלשון שאין ניכרת בו זיקה של לשון-חכמים ללשון-המקרא. אך גבולותיה אינם תמיד מחזוריים, ופעמים שחלו בה בלבולי תחומין. ובוזה כבר אני עוסק בכמה מבעיותיו של המחקר.⁴⁷ אפשר דברי בדוגמאות שתיים השונות זו מזו. תחילה אביא דוגמה מן הכתיב: בידוע שספרי-המקרא, במיוחד הקדומים שבהם,

42 יש לקבוע שהמצאים בכתבי-יד כנגד הממצאים בספרים הנדפסים לא נבדקו כראוי. סגל, רקדוק (ראה ההערה הקודמת), רומז להבדלים שמצא בין כ"י ק לספרים שלנו.

43 ראה המקומות הנרמזים בהערה 40 לעיל.

44 ואין אני מתכוון בהכרח שנצטמצמה כפעולה של מעתיקים מאוחרים (ראה צרפתי, מסורת). אלא אפשר שלשון-חז"ל הונתכת בפי כותביה המקוריים הם שהמשיכו בדרכי כתיבה שעל-דרך לשון-המקרא (וראה להלן סעיפים 33-35).

45 ראה שניידר, הלשון (א), עמ' 305-308.

46 א ראה להלן סעיף 23.

47 ראה הנמן, שאלות, עמ' 6.

47 ראה מה שכתבתי בהערות הפתיחה (לעיל סעיף 1. ב.)

עדיין משמש בהם כתיב חסר ביותר ואפילו כשמדובר בתנועות ארוכות מעיקרא. כך למשל חתימת הריבוי "ות (ט), נכתבת הרבה פעמים כתיב חסר, כגון: אבת (שמות יב: ג; כ: ד); אבעבעת (שמות ט: ט, י); דבר זה נשתנה שינוי מפליג בכתיב של לשון-חז"ל. החתימה נכתבת דרך שיטה "ות: שעות (ברכות א: ב); כלילות (שם, שם, ה); באותותיה / באותיותיה⁴⁸ (שם, ב: ג) ועוד. ואולם עתים שמזדמנים כתיבים חסרים, כגון הכתיב שואכת (במשנת תרומות י: ג ומכשירין ג: ג⁴⁹ בכ"י ק), ללא הו"ו בהברה האחרונה. אפשר שהתיבה השאכת⁵⁰ של בראשית (כד: יא) היא ששימשה בניין-אב (או בניין-קֶתֶב) לסופר כ"י ק, או לסופר כתב-היד שממנו הוא העתיק את משנתו. וראה גם מה שכתב ח' כהן על הכתיב "אח"ו" במקום "אותו" בכתב-יד זה.⁵¹ תלות זו של הכתיב של לשון-חז"ל בזה של לשון-המקרא עד היכן היא מגעת? אפשר יותר שהיא שייכת למעתיקי כתב-היד דורות הרבה אחרי חתימתה של ספרות-התנאים, יותר מאשר נוהג שרווח בימי חיותה של הלשון. אך תינתן הדעת לכתיבים החסרים המשמשים למשל באיגרות ברכוסבא, כגון:⁵² אכלין, דאגין (איגרת 1), לישע (איגרת 7), שירע (= שידוע), שהגיים (= שהגויים), עלתי (= עליתי, באיגרת 8) — בצד כתיבים מלאים (והם הרוב).

11. כדי להראות כמה סבוך הוא עניין זה של התלות של לשון-חז"ל בספרות-המקרא, אביא דוגמה שנייה. דוגמה הנראית לי יאה לכאן מבחינות שונות: כינוי הנסתרים והנסתרות בשמות שהריבוי שלהן הוא "ות: אבות, שמות, דורות. בעברית הקדומה (מן המקרא ועד לשון-חז"ל) מצינו "אבותם", "שמותם/שמותן" מכאן ו"אבותיהם"; "שמותיהם" מכאן. כמעט שאין מי שעסק בסוגיה זו שניקה ממשוגות קלות או חמורות בהצגת העניין ובפירושו.⁵³ אומר כאן רק ראשי-דברים ואשתדל לפרטם בהזדמנות אחרת. ברור הוא הדבר שהצורה העתיקה בעברית היתה "ותם/ותן, אך לידה הופיעה כבר בתקופה קדומה הצורה "ותיהם/ותיהן, כפי שמעידה למשל מְבֹרָתֵיהֶם בטקסט שהוא קדום לכל הדעות, כברכת יעקב (בראשית מט: ה). ברם במרוצת הדורות נתהפך הסדר; הצורה "ותיהם/ותיהן הפכה להיות הרווחת, ונצטמצם היקף תפוצתה של "ותם/ותן, כפי שעולה מספרי-המקרא האחרונים ומספרות-חז"ל. די להזכיר את יחסי התפוצה של אבותם/אבותיהם. בדברי-הימים מצינו אבותם 13× / אבותיהם 26×, בספרות-התנאים מצינו אבותם/

48 ראה: אפשטיין, מבוא, עמ' 1257-1258; בראש, איטליה, עמ' 28.

49 במקום זה הוסיף הנקדן וא"ו והטיל בה חולם.

50 אך בבראשית חסרה גם הו"ו שאחרי השי"ן.

51 ראה כהן, כינוי המושא, עמ' 210 הערה 5.

52 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נה ואילך.

53 לכד מן הדקדוקים המצויים, ראה למשל: בנדוד, לשון, עמ' 452 (הוא הסתפק בשורה אחת);

א' כהן, בית מקרא סא (חשלי"ה), עמ' 303-305: A. Hurvitz, *a Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel*, Paris 1982, pp. 24-27. יוצא מכלל זה הוא א' קימרון, שאף שלא מיצה את הנושא בכלל חטיבות הלשון, החומר של קומראן מוצג בו כדבעי (ראה קימרון, דקדוק, עמ' 243 ואילך).

6 × כנגד אבותיהם/ן × 16. 54. וכן אמותם 3 × במקרא, כנגד אמותן × 1 אמותיהן × 4 בספרות-התנאים. 55. אתה מתרשם שההיקריות "אבותן" (כגון אבות ב: ב; נידה ד: ב [2 ×]), 56. "אמותן" (תוספתא סוטה ו: ד לפי כ"י וינה; בכ"י ארפורט מצינו אימן ביחיד) מקורן בהשפעה ספרותית של המקרא, כלומר "שאלה", כלשונו של הנמן. ואין לייחס דבר זה מכול וכול למעתיקי-הטקסטים בדורות מאוחרים, שהרי זימון של הדוגמאות בכתבי-יד שונים עשוי ללמד על קדמותה. הדבר שייך, אפוא, לתנאים כותבי-הטקסטים עצמם. סביר הדבר שכך נוכל להסביר את הצורה "זכות אבותן" במשנת אבות, שהיא מסכת המקיימת זיקה ספרותית ברורה לכתיבת המקרא, 57. ולא כתיקון שתיקנו מעתיקים בהשפעת לשון-המקרא. אך מה ייאמר על הצורה רוחותן המזומנת לנו פעמיים בספרות-התנאים: מארבע רוחותן (ספרי במדבר פיסקה פג, מהדורת רח"ש הורביץ עמ' 79); כן גורס כ"י ר 32 וכן גורסים כתבי-יד אחרים. וכן מצינו במכילתא דרשב"י (מסכתא דויהי מהדורת הורביץ-רבין עמ' 81), כגרסת כ"י אוקספורד ושלושה עדים נוספים; 58. כלום גם כאן נאמר שהמקרא (שאינו בו לא רוחותם ולא רוחותיהם) הוא שהשפיע; כלומר מן הצורות אבותם, שמותם הועבר הכינוי גם אל רוחות ונדחתה הצורה הצפויה רוחותיהן? ותינתן הדעת לעובדה שבמגילות הלא-מקראיות של קומראן זהו בעצם הכינוי היחיד הרווח, ולא רק בצורות המשמשות במקרא — אבותם, דורותם — אלא גם מסורותם, מצודותם. 59. אך נראה בעיני שהשימוש וותן לא בטל מעולם מן העברית ונשאר עד תקופת לשון-חכמים; אפשר שהיה דיאלקט שבו צורה זו רווחה יותר והיא קיימתה גם בתקופה מאוחרת. 60.

כללו של הדבר, מידת התלות במקרא והשאלה ממנו שאלה נכבדה היא במחקר לשון-חז"ל ואף היא מחייבת כווד-ראש כשדנים בכל תופעה ותופעה.

12. (ה) שאלה אחרת הכרוכה ביחסים בין לשון-המקרא ובין לשון-חז"ל היא: מהי מידת ההשפעה של הארמית (ושל לשונות אחרות) על לשון-חז"ל? המחקר שופע הערות ודיונים התולים הרבה מן ההבדל בינה ובין לשון-המקרא במידת השפעתה של הארמית על העברית בתקופת הבית השני ולאחריה. דבר זה שהחלו בו במאות

54 בדעתי לפרט עניין זה, כאמור, במקום אחר, ושם יפורטו הנתונים.

55 ראה ההערה הקודמת.

56 הגרסות מן המשנה משוקעות בכ"י ק ובכתבי-יד אחרים (השווה למשל כ"י פב לנידה).

57 כפי שהרכבו חוקרים להראות. ראה לאחרונה: שרביט, אבות, במקומות רבים; הנמן, צורות, במקומות שונים (כגון "יקטול מקוצר", עמ' 31-33).

58 המהדירים הביאו שם את הגרסה "רוחותיהם" בלבד.

59 חלק מן הנתונים מצויים אצל קימרון (ראה הערה 53 לעיל) וחלקם, שלא נתפרסמו, העמידם לרשותי ידידי ד"ר קימרון והריני מודה לו ביותר על-כך.

60 יש מקום לבדיקה שיטתית באיזו מידה שימש בלשון חז"ל המבנה הפרוד: שם-עצם + שלי, שלך, שלו וכיו"ב. בהרבה שמות-עצם הוא אינו מצוי כלל; למשל, לא מצינו "אבות (האבות) שלהם(ן)".

קודמות לויזון⁶⁰ וא' גייגר,⁶¹ ונדרשו לו לפני יותר מחמישים שנה גם בן־יהודה⁶² שניידר⁶³ ואחרים, לא ירד מסדר־היום. אחת הביקורות שקוטשר העלה נגד סגל היחה: "הוא גדש את הסאה, ברצותו להוכיח את ייחודה ועצמאותה של לשון חז"ל, ניסה ככל האפשר למעט את חלקה של הארמית בעיצוב דמותה".⁶⁴ לא רק סגל צמצם ביותר את השפעת הארמית על לשון־חז"ל. גם בן־חיים סובר שהרבה ממה שנמצא בלשון־חכמים ונתייחס לארמית אינו אלא צורה עברית אחרת (הדומה לארמית), שעמדה בצדי־הדרך בתקופת־המקרא, ולא הגיעה שעתה לעלות אלא בתקופה מאוחרת.⁶⁵ טענות להשפעות הארמית מצויות במחקרים רבים: די להזכיר מה שאמר קוטשר על מוצאם של כינוי הנוכח והנוכחת, קָך, קָך, בצורות כגון בִּיתָךְ, בִּיתָךְ,⁶⁶ או ש' מורג בדיונו המפורט על עלייתם של הבנינים פֶּעַל ונַתְפַּעַל.⁶⁷ גם א' כנודיד מרבה לייחס תופעות בלשון־חז"ל להשפעת הארמית;⁶⁷ אף הוא רמו פה ופה לזיקה כלשהי לדקדוק היווני.⁶⁸ אף זיקתה של לשון חכמים ללשונות אחרות עלתה במחקר בעיקר בענייני אוצר־המלים⁶⁸ ואכמ"ל.

ג. על היכול של המחקר

13. אבוא עכשו לומר דברים אחדים על היכול המחקרי ובכלל זה תיאורם של דפוסים ושל כתבי־היד⁶⁹ ועל דרכי־התיאור. ואף כאן אסתפק בראשי־דברים בלבד: היכול המחקרי, המגיע לכמה עשרות ספרים ולמאות רבות של מאמרים בששים השנים האחרונות, תרומתו מרובה; ואי־אפשר אפילו לומר בקיצור מה חידושים נתחדשו בכית־מדרשם של חוקרים אחדים.

60 א' ראה שלמה לעווִי־זאהן. "מאמר על דקדוק לשון המשנה", שנדפס בהרבה ממהדורות המשנה לפני סדר זרעים, כגון משניות דפוס ווארשא.

61 כידוע הוא אפילו הרחיק לכת וראה בלשון־חכמים לשון תערובת מלאכותית שהורכבה מיסודות מן המקרא ומן הארמית (ראה קוטשר במקום הנרמז בהערה 5 לעיל).

62 בן־יהודה, מבוא, עמ' 83 ואילך.

63 ראה מה שהוא כתב על צורות קבע ואחרות (שניידר, הדקדוק, עמ' 15).

64 קוטשר, לשון חז"ל, עמ' עד.

65 לעניין זה יפים דבריו בחתימת ספרו (בן־חיים, עואנ"ש [ה], עמ' 251-259) בכלל ובפרט.

66 קוטשר, לשון חז"ל, עמ' פט ואילך.

67 מורג, פעל ונתפעל, עמ' 93 ואילך.

67 ספרו גדוש דוגמות (השווה למשל בנדריד, לשון, עמ' 479).

68 בנדריד, שם. למשל, בהערה שבעמ' 653 ובהערה שבעמ' 660 הוא נוקט את הלשון "אולי סייעה לכך גם היוונית".

68 א' ראה למשל מה שכתב קוטשר (מחקרים, עמ' תמה-תמו) על מוצאה האכדי של המלה "אָפֶר", או במאמרו "מצב המחקר" על השפעת הפרסית, ועוד (עמ' 24 ואילך).

69 כתבי־יד של המשנה ושל חיבורים אחרים שנחקרו נתפרטו במקום אחר (ראה בראש, טיפוסין לשון, עמ' 1 ואילך), מוסף עליהם כ"י ארפורט של התוספתא, שנחקר כעבודתה של ח' נתן.

ספרי־דקדוק כוללים כגון ספריהם של מ"צ סגל,⁷⁰ של א' פורת,⁷¹ של ג' הנמן⁷² וספרו המונומנטלי של ישראל ייבין,⁷³ וספרים מקיפים כגון שני ספריו הגדולים של ח' ילון,⁷⁴ שני הכרכים של ספרו של א' בנדויד⁷⁵ והחיבור על כתב־יד פאריס,⁷⁶ — שינו תכלית שינוי את הכרתנו את דקדוק לשון־חז"ל. לא רק פרקים שלמים וסעיפים מכל תחומי הדקדוק משוקעים בהם; ספרי־הדקדוק והספרים הכוללים שהזכרנו פורשים לפנינו יריעה רחבה וכוללת של לשון־חז"ל. גם המאמרים הרבים העוסקים בדקדוק לשון־חכמים, החל במאמריהם של סגל ושניידר⁷⁷ ועבר למאמרי־המופת של ילון,⁷⁸ של קוטשר,⁷⁹ של בן־חיים ומאמריהם של חבריהם ותלמידיהם ותלמידי־תלמידיהם, שינו שינוי מפליג את פני־המחקר. יש מהם שפרשו לפנינו בירור עקרוני, כגון הדמיון שבין לשון־חז"ל ובין מסורות השומרונים בחומש ובין זו וזו לבין מסורת קומראן,⁸⁰ או הבירורים על מהותה של לשון־חכמים במאמרו המעמיקים של קוטשר.⁸¹ יש מחקרים שהעמידו העמדה מלאה או מקפת או העמדה חלקית מסורתו של כתב־יד⁸² או סוגיה בדקדוק של כתב־יד, ויש מהם שביירו בירור מקיף ומעמיק סוגיה כוללת בחטיבה ספרותית שלמה או בספרות נרחבה, כעבודות החשובות של בן־ציון גרוס על השמות בעלי סופית ם־ון, ן־ן,⁸³ של מ' מישור על מערכת־הזמנים בלשון־התנאים,⁸⁴ או המונוגרפיה על מסכת אבות, שכתב ש' שרביט.⁸⁵

בירורים אלו רובם ככולם מתאפיינים בדיונים פילולוגיים, בעיונים ובתיאורים בלשניים, מהם דיאכרוניים ומהם תיאוריים־סינכרוניים (ככול שמונח כזה חל במילואו על לשון שאינה חיה כיום).

14. אין לך פרק מפרקי הלשון שמחקר כתב־היד לא הניב בו פירות רבים. אסתפק כאן בהדגמה קצרה מדקדוק הפועל:⁸⁶

70 סגל. דקדוק (וקודם לכן במהדורה האנגלית).

71 פורת, ל"ח.

72 הנמן, צורות.

73 ייבין, ניקוד כבלי.

74 ילון, מכוא; ילון, פרקי לשון.

75 בנדויד, לשון.

76 בראשר, איטליה.

77 ראה הרשימה הביבליוגרפית.

78 נתלקטו בינתיים לספריו הנזכרים (ראה הערה 74 לעיל וראה גט ילון, קונטרסים).

79 רובם נאספו בספרו "מחקרים".

80 ראה בן־חיים, מסורת.

81 במיוחד קוטשר, לשון חז"ל.

82 כגון בן־טולילה, לשון, שהוא דקדוק מקיף של כתב־יד אחד.

83 ראה גרוס, משקלים.

84 ראה מישור, הזמנים.

85 שרביט, אבות.

86 ספרו של הנמן, צורות, גדוש דוגמות אך בסוגיות רבות קדמוהו אחרים.

- א. הבניינים — נופעל, נתפעל, ⁸⁷ פעל ונתפעל חסרי-הדיגוש כמעט שאין להם זכר בספרים שלנו; ⁸⁸ מחקר כתבי-היד הוא שחשף אותם.
- ב. גם חקר יחסי התפעל ונתפעל, שהחל בו ילון, העמיקו הנמן והרחיבוהו אחרים, רק הברור בכתבי-היד הוא שהעמידו על עומדו. ⁸⁹
- ג. צורות בודדות בדקדוק-הפועל, כגון הפעיל של ע"ו ע"ד פ"ו; ⁹⁰ צורות בינוני קל של ע"ו בחולם, כגון זונים, מולים וכיו"ב; ⁹¹ חילופים של צורות הבינוני פועל ופעל; ⁹² שימושי הבינוני נתפעל על-יד מתפעל; ⁹³ צורות התפעל בהטמעת התי"ו; ⁹⁴ ועוד ועוד.
- ד. דרכי-שימוש של צורות-הפועל, ובכלל זה צורות בינוני, כגון נידון לעומת נדון ואחיהם; ⁹⁵ חי וחי' רב ורבה; ⁹⁶ שימושי פעל במונחי המשפט, ועוד ועוד. ⁹⁷
15. הברור בכתבי-היד ממשיך להעלות שפעי פרטים וסוגיות שלמות בדקדוק. ומבקש אני במיוחד לציין את חלקם של כמה מן הצעירים שבחוקרים. כגון עניין ניקוד ה"א הידיעה במסורת הנקדן של כ"י ק, שנתברר היטב בעבודתו של ג' בירנבוים, ⁹⁸ ואף אם עולות שאלות בעקבותיה, הן אינן מקפחות את עיקר הברור; וכן סוגיות הכינויים בעבודתו של ח' כהן, שדברים חשובים נאמרו בה; ⁹⁹ ועבודתו המקפת והעמוקה של שלמה נאה על הפרשי המסורות בכתבי-יד ותיקן 66 (נאה, תורת כהנים).
16. כבר אמרנו שפעמים הדברים נוגעים לסוגיה כוללת ופעמים שהם נוגעים לפרט אחד בלבד. אזכיר כאן אחד מני רבים במסורת הסופר של כ"י ק. הצורה "קיבול" (לכד מן הצירוף "בית קיבול") מזומנת לנו במשנה שש פעמים במסכת זבחים; בשלוש מתוכן גורס הסופר של כ"י ק קיבול (זבחים א: ד [ו]; ה: ג; ה), ¹⁰⁰ אך
- 87 לנופעל ונתפעל ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 152 ואילך; לנופעל ראה גם מורשת, נופעל.
88 ראה: מורג, פעל ונתפעל; בראשר, איטליה, עמ' 125-127 והספרות הנזכרת שם.
89 ראה: סגל, דקדוק, עמ' 118-119; ילון, מבוא, עמ' 15 ואילך; הנמן, צורות, עמ' 208-211 ואילך; בראשר, איטליה, עמ' 20-21.
90 ראה: ילון, מבוא, עמ' 165 ואילך; בראשר, עיונים, עמ' 152.
91 ראה: ילון, מבוא, עמ' 171 ואילך; הנמן, צורות, עמ' 276 ואילך; בראשר, עיונים, עמ' 21-22.
92 ראה דיונו של הנמן (צורות, עמ' 92 ואילך) ולאחרונה בירורה המצוין של ח' נתן (ארפורט, עמ' 279 ואילך).
93 ראה קימרן, נתפעל, עמ' 144 ואילך; בראשר, צורות נדירות, עמ' 128 ואילך; הנ"ל, איטליה, עמ' 106 ואילך.
94 ראה לאחרונה בראשר, עיונים, עמ' 145-148 והספרות המצוטטת שם.
95 ראה הנמן, צורות, עמ' 283 ואילך.
96 ראה הנמן, האחדה.
97 ראה ח' נתן במקום הנזכר בהערה 92 לעיל; ויותר מכול חיבורו של מישור; זמנים.
98 ראה בירנבוים, הידוע.
99 ראה כהן, כינוי המושא.
100 לטעמי אין כל משמעות לעובדה שבזבחים א: ד מזומנת "קיבול" ליד "הילוך". מצאנו "קיבול" אף ללא שכנות עם צורות אחיות העשויות לגרור היקש, ולידה מזומנת גם "קיבל".

כשלוש הוא כותב קיבל והנקדן הוא שהוסיף וא"ו מעל גבי הבי"ת (שם ה, א, ב; ד).
דומה אני שסופר ק ידע, כנראה, גם את הצורה "קבל" ליד "קיכול" כשם פעולה של
פעל, כמו "דפר" ליד "דיבור".¹⁰¹

או צורת הריבוי של "יין". המילונים והדקדוקים אינם מכירים אלא "ינות" (כגון
שקלים ד: ג); והנה בכ"י ר 32 של הספרי — ולא רק בו — מזומנת לנו הצורה
"ינין": "מייין ושכר יזיר בשאר היינין חוץ מייין מצוה..." (פסקה כג, מהדורת רח"ש
הורביץ עמ' 1027). ולא הבאנו כאן אלא שתי זוטות מני רבות.

ד. אחדותה של לשון-חכמים

17. אגב הכירורים הדקדוקיים בכל תחומי הלשון שבו ונתבררו כמה נושאי-יסוד
הקשורים במידת אחדותה של לשון-חז"ל, ולא אזכיר כאן אלא את הכולטים שבהם.

18. (א) מצד אחד עומדת תפיסתו הכוללת והמכלילה של סגל שכרך בספרו את כל
חטיבות לשון-חז"ל בחדא מחתא, את לשון-התנאים כולה ואת לשון-האמוראים, זו
שבארץ-ישראל וזו שבבבל. גם ילון הלך בדרך זו.¹⁰² כנגדה עלתה התביעה
להפריד בין לשון-התנאים מכאן ובין לשון-האמוראים מכאן — או במונחים
שהעדיף קוטשר: לשון-חכמים א מול לשון-חכמים ב, הראשונה משקפת את לשון-
חז"ל בעודה לשון חיה והשנייה היתה לשון ספרותית בלבד — ובתוך זו להפריד בין
לשונם של אמוראי ארץ-ישראל ללשונם של אמוראי בבל.¹⁰³

19. (ב) אף היו אבחנות בתוך החטיבות עצמן, כאבחנה שהבדילו חכמים בין
המשניות הקדומות לבין עיקר המשנה כפי שקבעו חוקרים בעבר (כגון שניידר,¹⁰⁴
ל' גינצבורג,¹⁰⁵ ורי"ג אפשטיין¹⁰⁶) ובהווה.¹⁰⁷

היו חוקרים שניסו להשתית את האבחנות בלשון בתוך המשנה על מישורים
אחרים, כגון: מישור ההבחנה בין נושא הפולחן, הנוטה לשמרנות ולזיקת-יתר
ללשון-המקרא, ובין רוב המשנה — כפי שסבר הנמן כאשר לצורות התפעל
(השתתוה, התנדב, התודה, התפלל) בלשון עבודת-הקודש כנגד נתפעל בעיקר
המשנה.¹⁰⁸

101 ראה ברגרין, צורות ל"ח, עמ' 254.

102 טעות טעה המהדיר כשקבע באפארט שכ"י ר (כלומר ר 32) גורס "הינות".

103 על דבר זה עומד בהרחבה ש' שרביט בהרצאתו להלן, ויש מקום להרהר בדברי ביקורתו על
ילון.

104 לעניין זה, ראה: קוטשר, מצב המחקר, עמ' 40 ואילך; מורשת, כרייתות; ולאחרונה ברויאר
לשון הבבלי.

104 שניידר, הלשון, עמ' 307.

105 ראה גינצבורג, תמיד, עמ' 41-65.

106 ראה אפשטיין, תנאים, עמ' 21 ואילך.

107 ראה בראשר, אחדות, סעיפים 26-28, עמ' 95 ואילך.

108 ראה הנמן, צורות, עמ' 208 ואילך.

או אבחנות שאבחנו בתוך המשנה בין חטיבות ספרותיות שונות: מכאן עומדת עיקר המשנה, העוסקת בהלכה הפסוקה, ומכאן עומדת למשל משנת אבות, שהיא בעלת מבנה ספרותי שונה — ספרות פתגמים — וממשיכה במידה מרובה את נורמות הכתיבה של השירה במקרא, כפי שהראו הנמן (ובהרחבה רבה) ש' שרביט.¹⁰⁹ או עיקר המשנה מכאן כנגד אגדתא שבמשנה מכאן, כגון האגדתא שבסופן של מסכתות רבות.

כללו של הדבר, כל המחקרים הנזכרים הראו, שהמשנה ברובה משקפת את לשון-חז"ל בטהרתה, ואילו חטיבות אחרות שלה (החטיבה הקדומה של המשנה, משניות העוסקות בפולחן, לשון הפתגמים במסכת אבות וקטעי-אגדה) מגלות זיקת-יתר למקרא.

20. (ג) אבחנות ממיין אחר בתוך לשון-התנאים — בעיקר במשנה ובתוספתא — קבע מהרי"ן אפשטיין.¹¹⁰ הוא הצביע על שורה של מחלוקות מדומות שאינן אלא חילופי-לשונות בין התנאים. האחד נוקט לשון אחד והשני נוקט לשון אחר. כגון שלוש הלשונות במשנת כלים (ח: ט) וכמקבילתה בתוספתא (כלים ב"ק ה: יז): מדובר שם על פורנה שיש לה לזיבז או אסטגיות או ספיות (שפיות), וכבר התוספתא קבעה שם: "כולן שם אחד הן". הדוגמאות שהוא מביא שם רבות הן, אך כולן מתחום אוצר-המלים. אפשטיין ראה בהם "חילופי נרדפים"¹¹¹ ולא מלים שונות, ואפשר שרמזו יש בהן להבדלי דיאלקטים.

21. (ד) אף נתחדדה התביעה לראות כמה שנת לשון-התוספתא מלשון-המשנה וזו מלשון מדרשי-ההלכה (אם אלה לשון אחת להם), ואלה כולם לעומת "סדר עולם"^{111א} — תביעה שכבר הוכיחה את עצמה על יסוד בדיקת הטקסטים. ויאה לכאן אבחנה שהעמידה עליה ח' נתן: נלקח במשנה כנגד ניקח בהטמעת הל"מ ד בתוספתא. ויש בכירוריה עוד כיוצא בזה.¹¹² אך סוגיה זו — האבחנה כלשון בין החטיבות השונות של ספרות-התנאים — מצפה למחקר מקיף, מעמיק ויסודי.

22. (ה) לאחרונה אף התקדמנו בחלוקת-משנה של מסורות-הקריאה לפחות בתוך לשון-המשנה. הרוצה יכול לומר: כל כתב-יד עומד לעצמו. אך הומה אני שאפשר להכליל ולומר שעומדים לפנינו טיפוסים אחדים, למזער שלוש מסורות כוללות. לפי שהארכתי בזה במקום אחר,¹¹³ אסתפק ברמיזות קצרות בלבד, חילקנו את המסורות לשני ענפים עיקריים: הענף של ארץ-ישראל כנגד הענף הבבלי, אלה מובחנים

109 ראה המקומות שהוזכרו לעיל בהערה 57.

110 אפשטיין, תנאים, עמ' 234-240. (וראה גם אלבק, מבוא, עמ' 100-101. הוא הזכיר דוגמה זו גופה המצינית "חילוק ... כלשון").

111 ראה אפשטיין, תנאים, עמ' 240.

111א נסיון מעניין ראשון יש בעבודתה של פשחור, סדר עולם.

112 ראה נתן, ארפורט: עניין חוצה לארץ/חוץ לארץ (עמ' 19), נלקח/נקח (עמ' 165). וראה גם בעמ' 364 ואילך.

113 ראה בראשר, טיפוסים הלשון.

אבחנות בדקדוק (כולל התחביר) ובאוצר-המלים, כגון האבחנה שבין המבנה "שהוא קורא" לעומת המבנה "שקורא"¹¹⁴ ובתוך הענף ארץ-הישראלי הועמדה האבחנה בין הטיפוס המערבי לטיפוס המזרחי. שניהם מקיימים זהות בטקסט העיצורי אבל מקיימים אבחנות בפונולוגיה ובמורפופונולוגיה, כגון השימוש המוגבל או ההעדר של הריגוש ברי"ש בטיפוס המערבי¹¹⁵. כנגד קיומו הסדיר ביחס בטיפוס המזרחי.^{115א}

נראה שאף אם ימצאו טיפוסים אחדים בתוך הענף הבבלי, הם לא יוכלו לטשטש את כדלותו מן הענף הארץ-ישראלי, ולא כאן המקום לשוב ולהאריך בזה.¹¹⁶

114 ראה בראשר, טיפוס הלשון, עמ' 210.

115 ראה בראשר, טיפוס הלשון, עמ' 198-199, ושם ציין בפירוש שכי"ק יש בו דגש ברי"ש אחר ש' הויקה. כמו הדוגמה הכודדת במקרא הטברני "שראשי" (שיה"ש ה: ב). והעירתי ד"ר ח' צורבל שיש בו בכתב-היד דגש ברי"ש גם אחרי המלה "מה", למשל "מה פֶּאֶחַ" (נדר' ט: ט), "מה פֶּאֶתָה" (עד' ו: ג 4), "מה פֶּאֶתָה" (שם שם), אכל "ימה פֶּאֶתָה" (פסח' ו: ב) ללא דגש. ברם אין בו כל הקווים המאפיינים את המזרח: דיגוש ברי"ש גם בכניינים הכבדים וגם בשמות-יעצם כמשקלים הדגושים. והם הדברים באשר ל"ש", מצאנו בחלק מכתב-היד המערביים "ש" באופן מוגבל: שהוא, שהיא, שהן, ושאינו בכ"י פא (ראה י"בין, בבלי, עמ' 1162) ומצאנו "שאינו" גם בכתב-יד דיינארד (ראה דברי בן-טוליה אצל בראשר, איטליה, עמ' 40 הערה 226*). אבל היקף התופעה מוגבל כפי שצינתי שם; ולמעשה באיטליה, מקום שהשווא היה הגוי e כסגול/צירה אין מדובר — זולתי בצורות ושאיין, ושאינו שבהן השווא נח — בקו מורפו-פונולוגי (ראה דברי בספרי, איטליה, עמ' 37-40) בניגוד לקו המציין את הטיפוס המזרחי (ראה מאמרי "טיפוס הלשון", עמ' 199).

ובכלל, הנסיון למיין את כלל כתב-היד של המשנה ובמידת-מה גם את המסורות שבעל-פה קבוצות קבוצות ולהעמיד מהם שלושה טיפוסים-לשון עיקריים לא היתה ואינה מלאכה קלה כל עיקר. וכבר הורגשו הדברים במאמרי "טיפוס הלשון" בסעיף "מידת האחדות בחלוקה המוצעת" (עמ' 195-196): "כל חלוקה שאדם מחלק בין כתב-יד אחדים לכתב-יד אחרים, או בין מסורת זו למסורת זו, נאמרת רק על דרך הרוב ועל דרך הכלל, שכן בפרט זה או זה אפשר שתהא חריגה... ואין תימה ברבר. המגיעים בין המסורות והמסירות — בשל נדידת חכמים ונדידת קהילות שלמות, ובשל מעבר כתב-יד ממקום למקום כימיה-כיניים. וכן הימצאותן של קהילות שונות בעלות רקע שונה במקום אחד — טשטשו כמעט או בהרבה אבחנות שבין המסורות, מגעים אלו קירבו רחוקים וצמצמו פערים... מכל מקום, הסטיות המזומנות לנו כאן וכאן אין בהן כדי לפגוע בתמונה הכללית ובגיבושים השונים, שהחלוקות שהצענו מושתתות עליהן". ובחתימת הדברים (שם עמ' 218) נאמר: "בוודאי שיש בהעמדה זו רברים המחייבים ברור, ויש מהם המצריכים חיזוק. יש ספקות שאפשר שיעשו ודאות, ואפשר שיש ודאות שיעשו ספקות."

בסוגיה זו כאחרות לא היתה כוונה לחתום את הבירור אלא לחתום אותו תחימה זמנית כדי להכניס סדר במחקר ולהשתלט על מבוך העצים. כל בירור נמשך תורם את שלו בכל סוגיה, וגם סוגיה זו תישכר מן הבירור הנמשך.

115א דוגמה נוספת לאבחנה בין הטיפוסים, המצטמצמת למלה אחת, "הדרים" מכאן ו"הדרים" מכאן — הובאה במאמרי "בירורים בלשניים", עמ' 187-188.

116 עיין בראשר, שם, עמ' 209 ואילך.

23. (1) שאלה הנושקת בחלק מן השאלות הקודמות ובעצם מתבקשת היא מכולן. היא בעיית קיומם של להגים בתוך לשון-חז"ל האבחנות שדיברנו עליהן בין הענפים השונים או הטיפוסים השונים בתוך לשון-המשנה או אלה שנתקיימו בין החטיכות השונות של ספרות-התנאים, כגון בין המשנה לבין התוספתא — כאן "נלקח" וכאן "נקח" — או האבחנות בלשון בין החכמים, זה הנקוט לזבו וזה האומר אסטיגיות וזה המשתמש בספיות — אבחנות אלו מהו רקען? וכלום לפנינו להגים שונים של לשון-חז"ל?

שאלה זו מעסיקה את המחקר כבר שנים הרבה; עסקו בה סגל, ילון, קוטשר ואחרים;¹¹⁷ ואף שהיא אינה מוכרעת הכרעה חד-משמעית באשר למקום ולזמן של חטיבה זו או זו או טיפוס זה או זה, התשובה עליה די ברורה. הקביעה מסתייעת מחומר שנשתקע במקורות הספרותיים ומחומר שנתגלה בתעודות לא-ספרותיות בדורנו. נזכיר כאן את שנאמר על לשונם של אנשי-הדרום.¹¹⁸ ודי לרמוז למה שהעלה רי"ן אפשטיין מן הסיפור על האיש מן הדרום שבא אל שמעון הצדיק, משמשת בלשונו הצורה "נעים" ולא "מעין" הידועה.¹¹⁹ אף תופעות המזומנות לנו בחומר ממדבר-יהודה, כגון: "אבית" במקום "בכית", "הימנו" ו"הימנה" כנגד "ממנו" ו"ממנה", התיבה "של" פרודה באגרות ברכוכבא,¹²⁰ "התארמלה" בקטע מקומראן של מגילת בריית-דמשק¹²¹ כנגד "נתאלמנה" ככ"ק וברעיו (צורות אלו ואחרות מצויות הן גם בענף הבבלי של לשון-חכמים); מסתבר שיש כאן קווים המבדלים בין להגים שונים בתוך לשון-חכמים.

ברור הוא הדבר שלשון שרוברה בשטחים נרחבים של הארץ היתה חלוקה להגים להגים, אלא שביטוייה של התפלגות זו בתוך החומר הכתוב מצומצם הוא ביחס — גם היקפן של התעודות האפיגרפיות אינו מרובה^{121א} — ואף אם אינו מצומצם,

117 ראה למשל סגל, דקדוק, עמ' 18-19.

118 השווה מ"כ מהר"ן אפשטיין בתרכ"ד (תרכ"ג), עמ' 192; וכן ש' ליברמן, ספרי זוטא (מדרשה של לוד), ניוארק תשכ"ח, עמ' 75-91 (כגון השימוש של "להקל ולהחמיר" — לדרוש קל וחומר ועוד שפע דוגמות שם).

119 ראה המקום הנזכר בתחילת ההערה הקודמת.

120 ראה: קוטשר, מחקרים, עמ' 20; בראש אטליה, עמ' 100, 104; נתן, ארפורט, עמ' 321-323. 121 נתון זה מצוי במאמרי "ביירוים בלשניים" ושם (עמ' 185-186) הוא נדון. 121א על החומר האפיגרפי כמהות לעצמה עומד ידיד ד"ר מ' מישור בהצעתו להלן (כבר בראשיתה וגם בהמשך דבריו). אבל אל לנו לשכוח שלא נוכל להיבנות בניין של ממש מן החומר האפיגרפי.

דוגמה לאזלת-ידן של התעודות האפיגרפיות הוא הממצא כתחום הפועל. למשל בכתובת רחוב, שיש בה כ-350 מלים, מזומנות לנו כס"ה 17 צורות (29 תקריות) פועל, רובן ככולן הן צורות בינוני (כולל צורות המשמשות שימוש שמני). וזה פירוטן (הקריאות מובאות על-פי הקונקורדנציה של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית):

— צורות בזמן פֶּעַל 4 — דוגמות (5 תקריות): היתיר, קנו (2x), נאסר (אולי צורות בינוני). שה(חזיקו). כל היתר צורות בינוני הן: — בינוני פועל של קל: אומרין, אוסרין, הבאין, ההולכת. חוששין. — בינוני פועל של קל (כולל צורות פֶּעַל): אסור, אסורין (2x), אסורות, האסורות, היבישין. — נפעל: הנאגר, הנאגרת, הנימכרין (2x). — נתפעל: מתאסרין, מתעסרין (3x).

גבולותיו הגאוגרפיים אינם מחזוריים כל עיקר. אפשר לקבוע שלפנינו קווים דיאלקטיים, אבל אי-אפשר להצביע על זהותו ועל מוצאו הגאוגרפי.

24. (ז) עניין לעצמו הוא האבחנה שיש להבחין בין לשון-התנאים ובין לשון-האמוראים. מחקריהם של סוקולוף על הלשון העברית בבראשית רבה, של מורשת על הברייתות שבבבלי והערות אחדות שהעיר קוטשר קידמו את המחקר בתחום זה.¹²² החלוקה בין לשון-התנאים, שנתגבשה בעוד לשון-חז"ל במלוא חיותה, לבין לשון-האמוראים — בארץ-ישראל ובבבל — שנתגבשה בצלן של לשונות-דיבור אחרות (במערב בצל הארמית והיוונית, במזרח — בצלן של הארמית הבבליית והפרסית) נתקבלה במחקר, אם כי אין להתעלם כמוכחן מבעיות הכרוכות בטקסטים עצמם.^{122א}

25. בחתימתו של חלק זה של דברי רואה אני לשוב ולהדגיש, שבכל השאלות שפירשתי לא נתכוונתי לסקירה של כל הנושאים אף לא למיצוים של אלה שנתפרטו.

אומר עכשו דברים אחדים על כמה מבעיות המחקר ועל כמה מתפקידיו. אף שבחלקם כבר נרמזו לפנייכן, ראויים הדברים להעמדה נפרדת ליד הבעיות והתפקידים שעוד לא הוזכרו. ואף כאן ימצאו דברים שבהם ישתלבו שני ההיבטים (הבעיות והתפקידים) זה בזה.

מתקנין. — הפעיל: המודות. — הופעל: מותר, מותרין, המותרין. (לפירוט הנתונים בשינוים קלים, ראה זוסמן, כתובת רחוב: הממצא כפועל מוצג שם [עמ' 48] בדרך שונה גם מבחינת התפרסומו וגם מבחינת כמותו).

הטבלה הנ"ל מרשימה. אבל מה מורפולוגיה של הפועל אפשר לבנות ממנה? (ומגילת הנחושת שיש בה יותר מכפליים מלים מאשר בכתובת רחוב כמה פעלים יש בה?) מי שנתנסה בתיאור דקדוקי יודע שיש כתיבידי או קטעים שיש בהם אפילו 2000 צורות פועל ואינם מספיקים כדי תיאור חלקי של פרדיגמות הפועל, והדברים ידועים.

אך ברור הוא הדבר שראוי הוא החומר האפיגרפי לחקירה ולתיאור מלא, כרם עלינו לדעת שהממצא מוגבל בהיקפו ועיקר הדקדוק של לשון חז"ל תלוי במסורות של כתיבה-ידי, אם כי אין לשכוח שגם תיאור כתיבה-ידי מוזמנות בו מגבלות מסוג אחר.

ואף זאת, יש לזכור שהחומר האפיגרפי אינו מעור אחר. לפנינו גיבושים ספרותיים שונים שאף רקעם הגאוגרפי שונה. לא הרי איגרות ברכוכבה כהרי כתובת רחוב. זו האחרונה היא בעיקרה חיבור מבית-מדרשם של חז"ל, חכמי ההלכה, שבאה מן הגליל. מבחינה זו אין לנו טקסט משובח ממנה; היא אינה אב-טקסט סתם אלא "אבי אבות טקסט", כלשונו של זוסמן (שם עמ' 148). ואילו מכתבי ברכוכבה רקעם אחר; אלו הן איגרות ממחנות צבא בדרומה של ארץ-ישראל. (הזכרתם של "לולבין ואחרגין ... הדסין וערבין" באיגרת הארמית מס' 8 — ראה קוטשר, מחקרים, עמ' 129 — אינה הופכת אותם חיבור הלכתי). ולא ראי כתובת זו ומכתבים אלו כראי מגילת הנחושת מקומראן; הכול כמנהג הזמן והמקום והכול לפי הנושא והכותבים. 122 ראה: סוקולוף, העברית; מורשת, הברייתות; קוטשר, מצב המחקר, עמ' 40 ואילך. וראה עכשו ברויאר, לשון הבבלי.

122א דברים חשובים אמר בעניין זה בן-חיים (המקורות, עמ' 7 ואילך): בעיות רבות כרוכות בגילן של תופעות לשוניות ובתאריך העדים המוסרים אותן.

III. בעיות ותפקידים

א. חקר אבות-טקסטים וחקר כתבי-יד אחרים

26. התביעה לתור אחרי כתבי-יד מעולים של ספרות-חז"ל, שחוקרים הגולים כמהרי"ן אפשטיין, מהר"ש ליברמן ור"ח ילון העמידוה על סדר-היום של המחקר, היתה ללא ספק אחד מסימניו המובהקים של בית-המדרש הירושלמי.¹²³ ולא הרי פני המחקר שנתייסד על כתבי-יד מעולים ומדימנים כמחקר וכתיאור הבלשני שהושגת על הדפוסים. די להשוות את החומר מן המשנה בקונקורדנציה של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית שנתבססה על כ"י קאופמן לחומר שבאוצר לשון המשנה של ח"י קוסובסקי, כדי לראות מה הכולל נבדלו הממצאים.

27. במקום זה ממש ניצבת דרכו הייחודית של מורנו פרופ' קוטשר ז"ל. זכויותיו בחקר לשון-חז"ל רבות הן, מהן גלויות ונתונות במחקריו שלו ומהן סמויות שבאו מכוחו ומכוח כוחו בעשרות המחקרים שכתבו תלמידיו. אין ספק שאחד הדברים המכריעים במחקר לשון-חכמים ובמחקר הארמית קשור בשיטתו של קוטשר להעמיד את המחקר על "אבות-טקסטים", כלומר כתבי-יד המייצגים נאמנה את הלשון. המונח "אב-טקסט", הקשור בשמו ובפעולו במחקר של הארמית הגלילית, של הארמית הבלבית ושל לשון-חכמים, תועלתו רבה.¹²⁴ החיפוש אחרי כתבי-יד משובחים שהלשון נשמרה בהם בטהרה, או שמרה על קורבה רבה ללשון המקורית, הוכיח עצמו במופלג. כאמור, קוטשר אינו הראשון שהחל בו, הוא רק חידד אותו. שפעי נושאים ורוב תופעות כוללות או פורטות שלא נודעו מזומנים הם בעזרת אבות-הטקסטים. השמות רבון, פרתן,¹²⁵ האבחנה בין חתיכה (שם הפעולה) לבין חתיכה ("הדבר החתוך"),¹²⁶ צורת הבינוני נחפעל על-יד מתפעל,¹²⁷ ועוד ועוד ובעיקר פרקים שלמים בדקדוק (והדברים כבר הודגמו) — רק העיסוק בכתבי-יד משובחים הוא שהעלה אותם, ובה עומדות במקומן טענותיו של קוטשר נגד סגל ונגד הנוהגים אחריו.¹²⁸

28. מחקר כתבי-היד המעולים הוכיח שדקדוקה של לשון-חז"ל היה דקדוק שונה מזה שידענוהו בעבר. אך היה בה בשיטה זו כדי להסיט אותנו מכל כתבי-היד האחרים, או לפחות לעמעם את משקלם ואת משקל המסורות הנתונות בהם — ולהפחית בערכן. הטענה, שכל מה שסוטה מכתבי-יד קאופמן (וקוטשר לא הקפיד וגם אנחנו אחריו לא תמיד הקפדנו בעבר להבחין בין שתי מסורותיו העיקריות של

123 פרסומיהם של אלה ידועים לכל בר-בשר. כאשר לאפשטיין ולילון נסתפק אפוא בהפניה לרשימה הביבליוגרפית, ליברמן — מראשון פרסומיו דרך כל ספריו הרבים ועד לאחרוני מאמרו — מחקרו נשענים כולם על כתבי-יד של כל החיבורים שהוא עוסק בהם (ראה למשל אחד מאחרוני מאמריו: ליברמן, חשבון אותיות).

124 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' עג ואילך, קסט ואילך, רכז ואילך.

125 ראה קוטשר, לשון חז"ל, עמ' צה-צט.

126 ראה: קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' קלג; בראשר איטליה, עמ' 62 והספרות המצוטטת שם.

127 ראה: קימרון נתפעל; בראשר, צורות נדירות, עמ' 128-135; הנ"ל איטליה, 106-121.

128 וראה לענין זה גם ביקורתו של ילון, פרקי לשון, עמ' 104-112.

כתבי־זה),¹²⁹ או אפילו רק רוב מה שסוטה ממסורתו של כ"ק, הוא מעשה תיקון של מעתיקים שהושפעו מלשון־המקרא נוסח טבריה או מלשון התלמוד הבבלי¹³⁰ — טענה זו נראית מופרזת "קמעה" אם לנקוט לשון המעטה, שהרי לא כל מה שהוא על דרך לשון־המקרא נוסח טבריה הוא בהכרח תיקון, ולא כל מה שהוא כדרך הבבלי הוא מעשה מכון או בלתי־מכון של מעתיקים. אשוב וארמוז כאן לשני פרטים בלבד: ¹³¹ צורות הימנו והימנה¹³² וצורות נתארמלה ונתארמלו,¹³³ המצויות ביותר במשניות של הבבלי, קיימות היו בארץ־ישראל בתעודות ברכוסכה או בתעודות מקומראן. מדוע, אפוא, לא תעמוד להן חזקת קדמות כמשקפות מסורת עתיקת־יומין, שנתגלגלה מארץ־ישראל לבבל — ולא רק לבבל? אין כל מקום לראותן מוצרים מאוחרים שצמחו בבבל. הבירור הכולל, של הרכה כתבי־יד ושל המסורות שבעל־פה שנחקרו עד כה, מלמד אותנו, כאמור,¹³⁴ שיש לדבר על טיפוסים שונים בתוך לשון־המשנה. בקווים כלליים יש לדבר, לפחות, על שלושה טיפוסים, שלוש מסורות־לשון. ואף זאת, הענף של המשנה הקרוי הענף הבבלי יש לו כידוע זיקות ללשון המשתקפת בכתבי־היד של התוספתא. ענף זה זכה, לאחרונה, להארות חדשות.¹³⁵

29. עם זאת מבקש אני להדגיש עניין הנראה בעיני חשוב ביותר: עלינו לזכור שחקר כתבי־היד מן הענף הבבלי לא נעשה עד כה בהיקף הדרוש. יש צורך בחקירה מקפת של מספר כתבי־יד, ולא להסתפק כמה שעשה ד' רוזנטל במחקרו החשוב על מסכת עבודה זרה.¹³⁶ ברי, שהדברים צריכים הרחבה, ביסוס והעמקה. אפשר שבעקבות מחקרים נוספים, דברים אחדים יצריכו ניסוח מחודש. אומר אני זאת לא בשל העובדה שכתבי־יד אלה הם מן המאה ה"ג או ה"ד.¹³⁷ אמנם כתבי־יד של המשנה מן הטיפוס הארץ־ישראלי — כגון קאופמן ופארמה א — קודמים להם בזמן (אלה הם מן המאה ה"א¹³⁸). לטעמי, לא איחורם של כתבי־היד של התלמוד הבבלי הוא העומד להם לרועץ, אלא מיעוט ידיעותינו בהם ועליהם הוא המחייב זהירות.

129 אמת גם ליון (מבוא, עמ' 28 ואילך) וגם קוטשר (לשון חז"ל, עמ' עח ואילך ועוד) ורבים מאלה שהלכו אחריהם (ראה למשל מאמרי, מבוא פב, עמ' 169 ואילך) ידעו להבחין בין שתי מסורותיו העיקריות של כ"ק, אך לאחרונה נתחדדה האבחנה ביניהם והועמדו כל אחת לעצמה בכמה וכמה סוגיות (ראה: בראשר, נשכחות; הנ"ל, משוגות).

130 ראה קוטשר, לשון חז"ל, עמ' עד ואילך.

131 ראה בראשר, טיפוסים לשון, במיוחד מעמ' 209 ואילך.

132 שם, עמ' 213 ואילך.

133 שם, עמ' 210 ועוד. במאמר "בירורים כלשניים" עמ' 185-186 שבתי לטפל בדוגמה זו והראיתי את קיומה בקומראן.

134 ראה סעיף 22 לעיל.

135 ראה נתן, ארפורט, במיוחד בפרקי הסיכום בעמ' 359 ואילך.

136 ראה רוזנטל, עבודה זרה, במיוחד בעמ' 57-95.

137 לדוגמה, כ"י מינכן נכתב בשנת 1343 (ראה רוזנטל, שם, עמ' 135); כ"י ניו־יורק לעבודה זרה נכתב בספרד בשנת 1290 (ראה רוזנטל, שם, עמ' 140).

138 ראה רוזנטל, שם, עמ' 123 ואילך, ועמ' 140.

ב. בין רבדים שונים למסורות שונות בלשון

30. אחת מבעיותיו של מחקר לשון-חז"ל בדור האחרון — ולא רק בדור האחרון — היא ערכוב התחומין בין ענייני כרונולוגיה של הלשון ובין תופעות-לשון בדלות המשקפות מסורות שונות של קטגוריה לשונית כלשהי. לא כל תופעה, שנמצאת בכתב-יד של המשנה ואפילו בכתב-יד המוחזק מעולה שבמעולים — "אב-טקסט" כלשונו של קוטשר — ונכדלת מרעותה הנמצאת בעברית של המקרא נוסח טבריה, משקפת בהכרח התפתחות כרונולוגית שחלה בתולדות הלשון העברית בין תקופת-המקרא לתקופת-המשנה. יש לזכור שרבים מן ההבדלים הללו תלויים במסורת-הניקוד שנתגבשה דורות הרבה אחרי שפסק הדיבור העברי בארץ-ישראל בימי התנאים.

31. אפרש דברי ככמה דוגמות: כבר לפני שנים הראה בן-חיים שפעלים רבים המשמשים במקרא בבניין קל משמשים בלשון-חז"ל, ולא רק בה, בבניין פעל.¹³⁹ דבר זה משתקף גם בניקוד המקרא. פרדיגמה כגון דָּבַר-דּוֹבַר-יְדַבֵּר מתפרשת משלם רק אם נניח שמתחילה בימי המקרא נהגו גם דָּבַר, דּוֹבַר, יְדַבֵּר; משהמיר הפֶּעַל את הקל לא היה קושי לקרוא את צורות העבר והעתיד כְּפַעַל אך הבינוני נשאר בעינו, שכן הקריאה "מְדַבֵּר" במקום "דּוֹבַר" היתה כרוכה בשינוי הטקסט; בלשון-חז"ל אין משמש אלא דְּבַר-מְדַבֵּר-יְדַבֵּר.¹⁴⁰ [אגב האורח נעיר שתהליך זה לא היה מוחלט; פעמים מזומן לנו היפוך הדברים, כפי שמשתקף בדרשה בספרי במדבר: "וינוסו משנאיך — וכי יש שונאים לפני מי שאמר והיה העולם" (פסוקה פד, עמ' 81 במהדורת רח"ש הורביץ). כאן דווקא לשון-חכמים נוקטת בבניין קל כנגד פעל במקרא.¹⁴¹] אין ספק שלפינו תופעה המראה תהליך שנתפתח בתולדות הלשון; ראשיתו בספרי-המקרא המאוחרים והבדל זה שאתה מוצא בין לשון-המקרא ללשון-חז"ל משקף שני רבדים בלשון.

32. כנגד זה אם אתה מוצא בעברית של המקרא נוסח טבריה "הלל" ובכ"י ק ובאָחִירי "הלל",¹⁴² או "כָּפַל" מכאן כנגד "כָּפַל" מכאן,¹⁴³ וכן "חניות" במקרא הטברני לעומת "חניות" בכתב-יד של המשנה;¹⁴⁴ אין כל הכרח לראות באלה שבמקרא הטברני צורות קדומות ובאלה שבמשניות צורות מאוחרות. אלו כאלו עולות ממסורות הניקוד ואפשר שאין לפנינו אלא דרכי-קריאה בדלות שרווחו בזמן

139 ראה בן-חיים, מסורת, עמ' 49-54. וראה קדם לכן גינזברג, מבעד למסורת.

140 לאחרונה הוסיפה תלמה צורבל (ראה מאמרה על בניין קל) דברים חשובים בתיאור התופעה. 141 במקרא מצינו חמש-עשרה פעמים משנא, כנגד זה בספרות-התנאים לא נודמן כלל בניין פעל בפועל זה.

142 ראה: קוטשר, לשון חז"ל, עמ' פד-פה; הנ"ל, תנועות, עמ' קנ-קנג; כראשר, איטליה, עמ' 11, 64, 92.

143 ראה: קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' קכב-קכג; כראשר, איטליה, עמ' 55 (ציון שם ששתי הצורות של תיבה אחת באות לפעמים בכתב-יד אחד).

144 ראה קוטשר, שם, עמ' קח-קי.

אחד במקומות שונים.¹⁴⁵ אפשר גם אפשר שמי שקרא במקרא הָלַל, כָּפַל וחֲנִיּוֹת קרא כך גם במשנה ואין לדבר כאן על צורות מקראיות לעומת צורות של לשון חז"ל; והם הם הדברים: מי שקרא במשנה הָלַל, כָּפַל וחֲנִיּוֹת אפשר שקרא כך גם במקרא. הקריאות *αεινωφ, αινωφ* נמצאו כידוע בתעתיקים יווניים של ירמיהו (לז: טז), כפי שהראה קוטשר לפני שנים.¹⁴⁶ אפשר לומר שצורות אלו צורות מלשון-חז"ל הן, סובסטנדרט בפי קוטשר, שניטעו בלשון-המקרא; אך אפשר שהיו קוראים שקראו כך במשנה וקראו כך גם במקרא, "חֲנִיּוֹת" ולא "חֲנִיּוֹת". בדומה לכך, "הָלַל" המזומנת במשניות שונות, אין הכרח לראותה נטיעה מן המקרא אלא היו שקראו כך במקרא וקראו כך גם במשנה. דברים אלה יש לאמרם בכל הזהירות הנדרשת ולא בבטחון גמור ומוחלט שכך היו פני הדברים. יותר משבאנו לומר דברים חתוכים כאנו לנקוט לשון שמא שמא, למה שנאמר בו רק ברי ברי.

ג. מסורות מהימנות ופעולות מתקנים

33. ומעניין לעניין באותו עניין: כדי להשלים את שתי הסוגיות הקודמות רואה אני להדגיש שלא באתי להכחיש שהיו פעולות של מתקנים בלשון-המשנה על-פי לשון-המקרא כפי שהוא נתון באותיותיו או על-פי הניקוד הטברני, פעולות שהרכבו לטעון להן ילון ואחרים.¹⁴⁷ אין ספק שבמאות השנים האחרונות, במיוחד במשניות הנדפסות בדורות האחרונים (ובסידורים), נתרבו פעולותיהם של מתקני-משניות על-פי "דקדוק המקרא הטברני". דרך זו הלך בה למשל ר"ד אלטאראס במשניות שהדפיס במנטובה ובליוורנו על-פי הדקדוק,¹⁴⁸ וכפי שעשה גם שלמה זלמן הענא בספרו "שערי תפילה" ועשו אחרים. וכבר נתפרטו הדברים על-ידי ר"ח ילון.¹⁴⁹ קיומו הפורמלי — אם מותר לומר כך — והסמכותי של דקדוק אחד, "דקדוק המקרא הטברני", שנתגבש בראשית האלף השני למניין הרגיל ונתפשט במשך מאות בשנים, הטביע את חותמו על למדנים, והללו עשויים היו לשנות — ושינו! — צורות-לשון מושרשות. אך כלום ניתן לומר שכך היו פני הדברים גם לפני 1000 שנה? האומנם הניקוד העקיב "אָכְרִים" בכ"י פרמה ב הוא ניקוד של "מדקדק מקראי", כפי שטען ילון,¹⁵⁰ והרי צורת הריבוי של "אָכְר" אינה מזומנת כלל במקרא? האומנם חזקת "אִיכְרִים" של רוב כתבי-היד ושל רוב המסורות שבעל-פה תקפה דיה כדי לעקור את הקריאה העקיבה "אָכְרִים", רק משום שזו קיימת בכתב-יד

145 דברים חדים בסוגיה זו אמר לאחרונה ז' בן-חיים: "אפשר לסלוח לחכמי הימים ההם שטעו לראות בהגיה אוגנין תופעת לשון המשנה ולא מסורת ממסורות הקריאה במשנה ומחוץ לה, אם יש בימינו מחוקרי העברית שאינו מבין להבדיל בין שני אלה" (בן-חיים, האחדות, עמ' 14).

146 קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' קט.

147 ילון, מבוא, גדוש דוגמות לרוב; וראה להלן הערה 149.

148 ראה בראש, איטליה, עמ' 93.

149 ראה למשל ילון, מבוא, עמ' 12-13 (וראה מקומות נוספים על-פי המפתח בעמ' 232, שם).

150 מבוא, עמ' 30 הערה 73.

אחד? ¹⁵⁰א ומדוע לא נניח שרווחו שתי צורות קריאה — אחת בחטף-פתח באל"ף ואחת בצירה באל"ף, המשקף במעמד זה חטף-סגול — ? ¹⁵¹

34. מסתבר בהחלט שבמשך כל הדורות נתערבו מסורות זו בזו כשל נדודי קהילות ונדידת חכמים ממקום למקום. ¹⁵² פעמים כתב-היד עצמם משקפים מציאות רבת-פנים זו. כ"י ק של המשנה יותר משני עדים נשתקעו בו, ועדות יש בה בעובדה זו למפגש של מסורות. ופעמים שיד אחת משקפת צירוף של שתי קריאות בדלות. כך אפשר לומר הן באשר לסופר של כתב-יד זה (למשל הכתיב "שה" לשי"ן הזיקה מצוי בו רק במקומות מסוימים מאוד, בעיקר בסדר נזיקים ויותר מכולם במסכת עדיות כנגד הכתיב הרווח "ש"), ¹⁵³ והן באשר למסורת הנקדן, המקיים שתי דרכי-קריאה למלים רבות, כגון "לידתן" ליד "לידתה". ¹⁵⁴ המציאות של הנדידה משתקפת בבירור גם בכ"י פב. מסורתו העיקרית נתגבשה במזרח; שם הוא הועתק, נוקד והוטלו בו טעמים; אך משנתגלגל לאיטליה נספחו לו בשוליים גלינות רבים שעיקרם מסורת לשונית אחרת הם; כגון פלוגית במסורת כתב-היד כנגד פלגית ¹⁵⁵ שבגליון. ¹⁵⁶

35. ככל זאת סביר להניח שרובי קווי-הלשון של הרבה מן המסורות העתיקות נתקיימו בהוויתם במשך הדורות בשל דבקותם של מסרנים בטקסט הנמסר. ולא כל מה שהוא בכתב-יד מסוים או במסורת נתונה כדרך המקרא הטברני ולא כדרך מה שמצינו בכתב-יד אחר (במסורת אחרת) הוא בהכרח מעשה תיקון על-פי המקרא. גם בארצות-המזרח נתפשט הדקדוק הטברני, ואף-על-פי-כן נתקיימו בהן עד ימינו הרבה דרכי-לשון שאינן כדרך המקרא הטברני. הדברים אמורים באשר לכלל המסורות החיות במזרח, אם כי יש הבדלים בהיקף התופעות המבדילות אותן מלשון-המקרא נוסח טבריה ובתפוצתן של התופעות הללו. לפי שבעניין זה מרחיב

¹⁵⁰א מסורת הקריאה "אָכְרִים" של כתב-יד פב ידועה היתה גם לרבי שמואל הנגיד, כפי שלמדתי מפיו של פרופ' ז' בן-חיים (בסמינר שנתן בשנת תשכ"ה). זה פירוט הדברים: הקריאה "אָכְרִים" באל"ף חטופה (חטף-פתח או חטף-סגול) מסתייעת בפירוש מן המשקל, מצינו שם: "ועפנו לשמע, חנותם אליהם, וטשנו עליהם כבעל אָכְרִים" (ראה דב ירדן, דיואן שמואל הנגיד בן תהלים, ירושלים תשכ"ו עמ' 113). הצורה "אברים" מקבילה בחרוזים הבאים לתיבות יָעִרִים, סְרוּרִים, גְּמוּרִים, עֲפָרִים ועוד ועוד, כולן פותחות ביתד; ללמדך שהאל"ף היתה כאמור חטופה. העובדה ש"אברים" של הנגיד עניינה כנפים, כשימוש אבר במקרא, ובמשנה היא ריבוי של אבר — חלק מחלקי הגוף — אינה עניין לכאן.

¹⁵¹ ראה ילון, שם, עמ' 40. גם במקרא הטברני מצאנו צירה במקום חטף, כגון "אפו" (= אָפו; שמות טז: כג).

¹⁵² כבר אמרתי דברים מפורשים בעניין זה (ראה טיפוסי לשון, סעיף 20 בעמ' 196; וראה לעיל, הערה 115).

¹⁵³ ראה בראש, משוגות, עמ' 9 הערה 45.

¹⁵⁴ ראה ילון, מבוא, עמ' 56.

¹⁵⁵ ראה בראש, איטליה, עמ' 63 הערה 307.

¹⁵⁶ ההבדלים במסורות הלשון בין עיקר כתב-היד ובין הגלינות (ברובם הגדול) בכ"י זה יידונו במקום אחר.

את הדברים פרופ' ש' מורג, די לרמוז לפרט אחד מני רבים, קיומו של הדגש החזק ברי"ש במסורות המזרח בצורות מן הבניינים הכבדים, כגון "ערכב" ואחיותיה,¹⁵⁷ כנגד הנוהג בעברית הטברנית.

ד. הרחבת תחומי המחקר

36. חלק של התפקידים המוטלים על מחקר לשון חז"ל ניתן להתמצות באחת: יש צורך בהרחבת תחומי המחקר. הרחבה זו פנים אחדים לה:

(א) חקירת החטיבות השונות של לשון חכמים

37. המחקר מתרכז, כאמור, במידה גדולה בחקר לשון המשנה. ראוי לו שיתרחב גם לחטיבות אחרות של לשון התנאים. ואין צריך לומר שהדברים אמורים שבעתים כאשר ללשון האמוראים. בתחום הדקדוק, עבודתו של מ' סוקולוף על העברית של בראשית רבה על-פי כ"י ואטיקן 30, שנעשתה לפני כ-20 שנה, עדיין לא מצאה המשך. רק לאחרונה נעשתה עבודה נוספת בתחום אחר, הלא היא עבודתו של י' ברויאר על העברית בבבלי סוכה.¹⁵⁸

(ב) חקירתם של מסורות ושל כתבי-יד נוספים

38. עקרונית אני סבור שכל כתבי-יד וכל מסורת ראויים לחקירה לעצמם. ראוי לבדוק מהם כתבי-היד של החיבורים השונים שטרם נחקרו חקירה מקפת. (כמובן, אינני חושב שבכל מחקר צריך לדון בכל הפרטים ופרטי הפרטים. די לנו במבואות המציגים את עיקרי הקווים בתחומים שונים.)^{158a} כתבי-יד לא-מעטים טרם נחקרו. הנה למשל כתבי-יד של המשנה המוזכר לרוב בספרות-המחקר, כ"י קימברידג' שהוציא ו' לו לפני מאה שנה, אין לו עד היום מבוא ראוי לשמו. גם קטעי-הגניזה טעונים תיאור לעצמם, קבוצות קבוצות או אפילו יחידים; הדפוס הראשון זוקק גם הוא למחקר מקיף. והם הם הדברים באשר לכתבי-יד של חיבורים אחרים מחוץ למשנה, כגון כתבי-היד וינה ולונדון של התוספתא¹⁵⁹ ועוד עוד; ספר המקורות של האקדמיה ללשון העברית מספק מלוא חופניים כתבי-יד שטרם נחקרו כדבעי, ובכלל זה כתבי-יד רבים של התלמוד הבבלי.

39. אף כאן רואה אני להזהיר את כולנו שלא לערוב את התחומין ולא לזהות את לשונו של כתבי-יד של חיבור פלוני עם לשונו של החיבור. אין לזהות זיהוי גמור את לשון ספרי דברים עם לשונו של כ"י רומי 32 או עם לשונו של כ"י אוקספורד 151.5. ככלל, כל כתבי-יד וכל מסורת שבעל-פה מעידים בעיקר על מקומם ועל זמנם. כירור יפה כירור לאחרונה ת' צורבל ככ"י ששון של המשנה, הוא האוטוגראף של

157 ראה: מורג, מסורות, עמ' 190 ואילך; הנ"ל, מזרח ומערב, עמ' 236-237; ולאחרונה בראש-טיוטת הלשון, עמ' 198-199.

158 ראה ברויאר, לשון הבבלי.

158a ראה מאמרי, כירורים בלשניים, סעיף 50.

159 חומר חשוב על שני כתבי-יד אלו מצוי בעבודתה של נתן, ארפורט.

הרמב"ם¹⁶⁰ חקירתה העלתה שבמסורת כתב-היד התנועה a לפני עיצור מוכפל היתה חטופה; אף הראתה שהשווא היה הגוי בדרך כלל a. בבירורים מקבילים על-פי עדויות נוספות היא קבעה, בצדק, שזו היתה מסורת-הקריאה של קורדובה במאה הי"ב. בעניין הגיית השווא חומר ממסורות אחרות, כגון ספר "דקדוקי הטעמים" ועוד, הביא אותה להרחיב את גבולות הדיון. בעניין חיטוף התנועה לפני העיצור הכפול לא נמצא לפי שעה חומר קרום לזה של כ"י רמב"ם. זהו גבול המסקנות הבטוח; מעבר לו צריך לחפש ראיות כדי להראות כמה קדומה מסורתה של קורדובה של המאה הי"ב.

40. כללו של הדבר, רק בירור כולל ומשווה של כתב-יד אחדים ומסורות שונות יכול להביא אותנו להסיק מסקנות בדבר קדמותן של תופעות. אבל ברור שאין להתעלם מתוצאות המחקר עד כה, ואין להחזיר את גלגלן אחרנית. דבר מוכן הוא שמעמד המהימן של כתב-יד שנחקרו והוערכה מסורתם כדבעי — וכראשם כ"י קאופמן על שתי מסורותיו העיקריות, וכן כתב-יד פארמה א, פארמה ב למשנה, רומי 66 לספרא, רומי 32 לספרי ועוד — אינו ניתן לערעור. כתב-יד כאלה הם המסד להעמדת הדקדוק של לשון-חז"ל.

41. אף זאת, לא הרי תופעות כוללות ומשותפות כהרי תופעות ייחודיות שלא נתיימו אלא בכתב-יד בודד. הללו ראיות לבחינה מיוחדת ולשקילה לעצמן. אפשר שבחלקן משקפות הן קווים מקומיים או פרטיים של מסד; כגון הקו הייחודי במסורת הנקדן של כ"י ק, הקורא "עגלה" ללא ה"א הידועה ו"העגלה" בה"א הידועה.¹⁶¹ אבל אפשר גם אפשר שבחלקם הם קווים קדומים¹⁶² כל תופעה צריכה קודם כול רישום; אחר-כך יבואו בירורה וחקירתה וקביעת משקלה ומקומה בתולדות-הלשון.

(ג) בין חקירתן של מסורות לבירורן של סוגיות כוללות בהקדוק

42. מובן שהמחקר אינו צריך ללכת בדרך אחת. יש צורך בהעמדה של מסורות בודדות לעצמן בין שמדובר בכתב-יד כלשהו ובין שמדובר במסורת שבעל-פה, אבל יש צורך גם בבירור נמשך ומתמיד של פרקי-דקדוק כוללים. אסור לו למחקר לשקוע רק בבירור מסורות נפרדות או מבודדות אף אם משוקע בבירורים כאלה הרבה חומר משווה מכתב-יד אחרים וממסורות שבעל-פה. המטרה העיקרית והסופית צריכה להיות תיאור הדקדוק לפרקיו. הבא לתאר תופעה בתורת-הצורות של לשון-התנאים, ראוי שיראה את התפרסותה בלשון-התנאים כולה ומתוך כך גם יתברר אם חלוקות חטיבות-הלשון בפרט או בכלל כלשהו. והם הם הדברים בכל תחום מתחומי הדקדוק.¹⁶³

¹⁶⁰ ראה צורבל, השווא.

¹⁶¹ ראה בראשר, איטליה, עמ' 55.

¹⁶² בעניין זה דנתי בהרחבה במאמרי, בירורים בלשניים. במיוחד בחלקו השני, עמ' 189-208.

¹⁶³ בעניין זה אין להתעלם מנטיית-לבם של חוקרים; יש האוהבים לתאר כתב-יד יש האוהבים לברר סוגיה כללית ויש המעסיקים עצמם בזה וגם בזה.

43. ארמוז כאן במשהו לעניין תחבירי אחד: במשנת כלים מצינו: "מחצלת מאימתי מקבלת טומאה משתתקנב היא גמר מלאכתה" (כ: ז). יושם נא לב שכ"י ק גורס: "והיא גמר מלאכתה" (וכן גורסים כתבי-היד קיימבריג' הוצאת לו, פא).¹⁶⁴ הכינוי היא מותאם לסומך מלאכה ולא לנסמך גמר, כצפוי על-פי שלמדנו "בדקדוק בית-הספר". הירור במשנה עצמה מראה שאין זה מקרה פרטי, לפחות בצירוף "גמר-מלאכה": יש לו סימוכין במקומות אחרים, כגון "היא גמר מלאכתן" (שם ד: ד, כן גורסים כ"י קיימבריג' הוצאת לו, פס, פב, וכן גורס המתקן בכ"י ק; היד הראשונה של ק¹⁶⁴ וכ"י פא גרסו והוא וכן "איזו היא גמר מלאכתו" (שם ה: א, כגרסת כ"י ק¹⁶⁵ פא, פב, הוצאת ל¹⁶⁶) וגם "איזו היא גמר מלאכתה" (שם ה: ב, כגרסת ק, פא, הוצאת לו, פב, פס), וכן מצינו גם בספרי במדבר "אי זו היא גמר מלאכתה" (פסקה קי, וזוהי גרסת כ"י ר 32).¹⁶⁷ חומר ממועט זה מראה שאין מדובר במקום בודד ובמסורת בודדת של כתב-יד אחד בלבד אלא יש עליה עדויות במשנה בכתב-יד שונים ובחיבור תנאי אחר. ברם זו אינה אלא דוגמה אחת מפרק גדול. "כללי ההתאמה לנסמך או לסומך", והוא מצריך בירור כולל ומקיף.

ד. הפרופורציה בין תחומי המחקר

44. כבר בדוגמה האחרונה ניתן היה להירמז באשר להיעדר הפרופורציה הנכונה בין תחומי הלשון. לא הרי היקף התופעות בתורת-ההגה ובתורת-הצורות שכבר נחקרו, כהרי היקף אלה שנחקרו בתחביר. חומר חשוב שיקע א' בנודיד בספרו (לשון מקרא ולשון חכמים). גם חיבורו של מישור (הזמנים) הוא ציון דרך חשוב בחקר תחביר הצורות. אף חוקרים אחרים עשו מעט או הרבה במישור התחביר.¹⁶⁸ אך עדיין זקוקים אנו להרחבות, בין שהעבודה תיעשה על-פי כתב-יד אחד ובין שתיעשה נושאים נושאים. למעשה, המצב בסוגיית התחביר בלשון-חז"ל אינו שונה ממה שנעשה בתחביר לחיבורים מתקופות אחרות של העברית; התחום כולו מפרג אחר תחומים אחרים, אבל מי יתנחם בכגון זה?^{168א}

164 אבל כ"י פב וכ"י פס גורסים: "והוא גמר מלאכתה".

164א היד הראשונה של ק כתבה "הוא" ללא ו' החיבור, המתקן הוא שהסב את המלה ל"והיא".

165 מתחילה היה כתוב "איזה" (ולא "איזו").

166 פס גורס: "ואיזו גמר מלאכתו".

167 אבל בספרא (נגע' ח: א) מצינו: "איזה הוא גמר מלאכתן"; וכן בתוספתא (כלים ג, ה: א; ה: ב): "ואי-זהו גמר מלאכתו" (שני נתונים אלו לקוחים מן הקורקורדנציה של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית).

168 ראה למשל: בלאו, או ש-; צרפתי, הידוע; שרביט, תחביר הפעלים; הנ"ל, תחביר שם-הפעול; מורשת, הנשוא; פרידמן, הקצר; קדרי, מה בל"ח.

168א יש גם תחומים ייחודיים שטרם נחקרו כדבעי. למשל דקדוק השמות הפרטים בלשון חז"ל; יש לקוות שעבודתה הנכתבת של מ' גרינצ'יג, בירור בלשני של האונומסטיקון הגאוגרפי בלשון התנאים, תקדם אותנו גם בתחום זה.

ה. לכתיבתו של דקדוק ללשון-חכמים

45. אחרון במניין וראשון במעלה הוא הצורך בכתיבת דקדוק של לשון-חז"ל. עדיין אנו מתפרנסים מספרו של סגל, שנתגבש בעיקרו לפני כ-60 שנה.¹⁶⁹ אמת, יש להקדים ולשאל — כולם צריכים אנו לשאוף לדקדוק אחד או לדקדוקים אחדים? — שהרי הלשון מחולקת טיפוסים ומסורות, ולכאורה אין לשאוף לכתיבת דקדוק אחד אלא לדקדוקים שונים. אך לידי התשובה ברורה. אמנם עבודת התשתית תלויה בבירור כל מסורת לעצמה ובהעמדתה לעצמה ובקווי-יחודיה עם בירורם של הטיפוסים והמסורות השונים. אולם בעיקרו של הדבר יש לשאוף למחקר שיביא את כל המסורות לאכסניה אחת. בתוך חיפוש הקווים הייחודיים אסור שתתמעט הדמות המשותפת, לפי טעמי המשותף מרובה על המכדיל, וכלל זה כלל גדול הוא שאסור שישתכח מאתנו. (כאן המקום להזכיר את ג' ברגשטרסר. כתארו את העברית המקראית נוסח טבריה הוא היטיב לשלב בכל פרק כל מה שהיה ידוע לו במסורת הניקוד הבבלי. שכן העמיד לפניו את לשון-המקרא כלשון אחת ובמקום שיש הבדל בין המסורות הוא הצביע עליו).

46. אבל יש לקבוע, בכל גילוי-הלב, שמשימה זו רחוקה היא מאתנו ת"ק פרסה. אין צריך להיות כל-כך תמים כדי לדעת שמלאכה זו חזיון רחוק היא וספק אם הדבר הוא לפי כוחו של אדם אחד. אולי די לנו בדור זה בכתיבת מבוא מסכם של מה שנעשה עד כה. כתיבת הדקדוק הכולל תבוא שעתה כאשר תבוא. מבוא מעין זה לא רק יחסוך חיפוש וחיטוט אחרי פרטים בתוך מאמרים רבים וימנע דשוש בדברים משותפים למחקרים רבים, הוא אף יאפשר ראייה כוללת והעמדה מקבילה של מסורות שונות הן בתופעה אחת והן בתופעות הרכה. ואין צריך לומר שהדבר הוא צורך נדרש לא רק לחוקרי-הלשון אלא למשכיל העברי ולאיש מדעי-היהדות.¹⁷⁰

IV. הערות חתימה

אסיים בשתי הערות:

47. (א) בכל המחקרים כולם כדאי לנו להקדים את התיאור הסינכרוני ליתר הכיוריס, שהרי תיאור כזה הוא המסד להכרת הלשון ובעקבותיו יבואו העיונים הדיאכרוניים. העיסוק בשאלות העקרוניות כשאלות שפתחנו בהן את דברינו, כגון מה בין לשון חז"ל ללשון המקרא, או מידת הזיקה שיש לה ללשון-חכמים אל הארמית כנגד קוויה העצמאיים, וכן שאר השאלות כיוצא באלו אינן יכולות לרדת מסדר היום. ואולם בעניין זה היינו מיטיבים לעשות אילו היינו מגדילים את השימוש בלשון שמא וממעטים בלשון ברי.

169 עת יצא לאור סגל, דקדוק (באנגלית).

170 ואכן מערכת "יד לחלמוד" נטלה על עצמה משימה זו.

48. בדין שזכור שלשון-חז"ל — לפחות חטיבת לשון-התנאים שבה — ששימשה עד סוף המאה השנייה או ראשית המאה השלישית למניין הרגיל, שורה של מגבלות ניצבות בדרך חקירתה. ואלו כמה מהן: תהליך עלייתה כלשון כתובה היה אטי וממושך; משהוחל בו עלה הכורת על הדיבור העברי בארץ-ישראל. ואף זאת, יש לזכור שהמקורות הכתובים בה נמסרו כנראה בעל-פה במשך דורות, כולל תקופת האמוראים וסמוך לה מאחריה. ועוד זאת, אין לשכוח שרוב כתבי-היד שלה המצויים בידינו נכתבו ברובם יותר מ-800 שנה אחרי חתימתה של ספרות התנאים.¹⁷¹ מגבלות אלו ואחרות מטילות עלינו חובת זהירות מרובה בכל הנוגע לשאלות הכרוכות בתולדותיה. אי-אפשר להשקיף על תולדותיה של לשון כזאת מזווית-ראייה אחת ולהוליך את מחקרה רק בכיוון אחד, כגון ראיית הרבה מתופעותיה פרי השפעת הארמית שבניב זה או בניב זה, או השפעת המקרא במסורת (ניקוד) זו או במסורת (ניקוד) זו.

49. (ב) עיקר דיוני מתרכזו במקורות הישירים של לשון-חז"ל. הרבה יש מה לומר על מקורות עקיפים ועל תרומתם לחקירתה ועל הערכת משקלם בגיבוש מחקרה, כגון החומר בתעודות האפיגרפיות הכולל כתובות עבריות וארמיות, אף שכמותו מועטה ביחס.¹⁷² או מסורת השומרונים בעברית ובארמית,¹⁷³ וכן חקר המגילות הגנוזות ותעודות אחרות ממדבר יהודה¹⁷⁴ והתעתיקים היווניים והלאטיניים של העברית.¹⁷⁵ ואין צריך לומר לשון-התפילה¹⁷⁶ ולשון הפיוט הקדום¹⁷⁷ וחקר הפיוט בימי-הביניים, שאף בו משוקע חומר מקביל ללשון-חכמים, כפי שהיטיבו להראות מ' בית-אריה ובמיוחד א' אלדר,¹⁷⁸ ואחרים. אלא שהיריעה כבר נתרחבה דיה ולא עלינו המלאכה לגמור, אף אין זה המקום אף אין זו השעה.

171 כתב-היד הקדמון של התורה שבע"פ — כ"י משנה — שזכור בספרות הוא אולי מראשית המאה השמינית למניין הרגיל (ראה רחנטל, עבודה זרה, עמ' 96 והספרות הנזכרת שם).
172 יותר מכולם הרבה להשתמש בו קוטשר במחקרו כלשון-חכמים ובארמית (וראה לעיל הערה א121).

173 כמעט שאין לך חיבור של בן-חיים על העברית ועל הארמית של השומרונים שאין בו בירור של כלל או של פרט בחקר דקדוק לשון-חז"ל.

174 ראה: ילון, מגילות; קוטשר, מגי"ש; קימרון, דקדוק.

175 ראה למשל קוטשר, תנועות.

176 בירור מקיף בלשון התפילה העתיקה נמצא עמי. לפני שנים בחשל"ט הרציתי על חלקים ממנו לפני חבר המורים של המחלקה למדעי-היהדות באוניברסיטת בונדייס בארה"ב. ואני מקווה בעז"ה לשוב לנושא.

177 ראה למשל, יהלום, הפאסיכ. ועתה בספרו "שפת השיר".

178 ראה: בית-אריה, מחזור; אלדר, אשכנז (א, ב).

V. קיצורים

א. כתבי־יד

- לו = ו"ה לו, מתנתא דבני מערבא על־פי כ"י קיימברגי' 1, Add 470, קיימברגי' 1883.
- פא = משנה כ"י פארמה[א]דה־רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל.
- פב = משנה כ"י פארמה[ב]דה־רוסי 497, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א.
- פס = משנה כ"י פאריס 329-328 בספרייה הלאומית בפאריס, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ג.
- ק = משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשכ"ח.
- ר 32 = ספרי לבמדבר ודברים, כ"י רומי (וואטיקאן) 32, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ב.

ב. ביבליוגרפיה
הערות:

- א. אני משלים בימים אלה ביבליוגרפיה כוללת ומקפת של דקדוק לשון־חז"ל. בסקירה זו, כמובן, לא ניתן לעשות שימוש אלא בחלק ממנה בלבד.
- ב. עיקרו של המחקר המודרני של לשון־חכמים נעשה בארץ־ישראל ובעברית. עבודות כגון אלו של שטיינר (כינזיים) ושל תוריון (אלא) עומדות בכדידותן (מדובר למעשה באנשים שחינוכם החלקי או המלא היה בארץ, אף אם פעילותם האקדמית היא בחו"ל).
- ג. כדי להקל על המשתמש, הובאו רוב המאמרים כאן, על־פי קבצים שבהם הם נתלקטו ולא על־פי מקום פרסומם הראשון.

אלבק, מבוא = ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים-תל־אביב תשי"ט.

אלדר, אשכנז (א, ב) = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם־אשכנזית מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד: כך א — ענייני הגייה וניקוד (= עדה ולשון ד); כך ב — ענייני תצורה (= עדה ולשון ה), ירושלים תשל"ט.

אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.

אפשטיין, תנאים = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים 1957.

בירנבאום, הירדע = ג' בירנבאום, יירדע השם כלשון המשנה לפי כתב־יד קאופמן, עבודת־גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת ויטוטרסרנד, יוהנסבורג, בהדרכת מ"צ קדרי, תשמ"ג 1983.

בית-אריה, מחזור = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא", וכן "נספח למאמר על מחזור וורמייזא", קובץ א, עמ' 302-347.

בית-אריה, כ"י ק = הנ"ל, "כתב-יד קאופמן של המשנה — מוצאו וזמנו", קובץ ב, עמ' 84-99.

בלאו, בינוני = י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", קובץ ב, עמ' 100-114.

בלאו, או ש- = הנ"ל, "או ש'- בלשון חכמים", קובץ ב, עמ' 115-122.

בנדויד, לשון = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, כרך א תל-אביב תשכ"ז (תשל"א²), כרך ב תל-אביב תשל"א.

בן-חיים, האחדות = ז' בן-חיים, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות — כיצד?", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3-25; וכן: "תשובה על ההשגות", שם עמ' 45-53; "דברי סיום ליום העיון", שם עמ' 349-354.

בן-חיים, הכינויים = הנ"ל, "צורת הכינויים החכורים -ך, -ן, -ה במסורתיה של הלשון העברית", קובץ א, עמ' 59-92.

בן-חיים, כרונולוגיה = הנ"ל, "ועוד עיון להערכת הכרונולוגיה בלשון", ספר יצחק אריה זליגמן — מאמרים במקרא ובעולם העתיק, ערכו י' זקוביץ, א' רופא, כרך א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 25-41.

בן-חיים, מסורת = הנ"ל, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", קובץ א, עמ' 36-58.

Z. Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions = מסורות העברית of the Hebrew Language*, Madrid-Barcelona 1954

בן-חיים, מקורות = הנ"ל, "מבוא" בתוך: ספר המקורות של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית — חלק ראשון למן חתימת המקרא עד מוצאי תקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 7-13.

בן-חיים, עואנ"ש (א,ב,ג,ד,ה) = הנ"ל, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.

בן-טולילה, לשון = י' בן-טולילה, לשון כתב-יד דיינארד של המשנה (חלקים מהסדרים מועד ונשים = כ"י 138 של ביהמ"ד לרבנים בניו-יורק), עבודת-גמר באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג.

בן-יהודה, מבוא = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, המבוא הגדול, תל-אביב 1948.

בר-אשר, אחדות = מ' בר-אשר, "אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 75-99.

בראש, איטליה = הנ"ל, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (= עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם.

בראש, בירורים בלשניים = הנ"ל, "בירורים בלשניים בכתבי היד של המשנה — טיפוסי הלשון וקווי ייחוד בלשון", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך ז, חוברת 7, עמ' 183-210.

בראש, טיפוסי לשון = הנ"ל, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרכ"ג נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.

בראש, מבוא פב = הנ"ל, משנה כ"י פארמה ב לסדר טהרות — דברי מבוא, קובץ א, עמ' 166-185.

בראש, משוגות = הנ"ל, "על משוגות הניקוד בכתבי יד קאופמן של המשנה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 1-17.

בראש, נשכחות = הנ"ל, "צורות נשכחות בלשון התנאים, בין הסופר לנקדן של כתבי יד קאופמן של המשנה", ספר בן-חיים, עמ' 83-110.

בראש, עיונים = הנ"ל, "עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב יד רומי³² לספרי במדבר", תעודה ג' (תשמ"ג), עמ' 139-165.

בראש, צורות נדירות = הנ"ל, "צורות נדירות בלשון התנאים", קובץ ב, עמ' 123-142. ברגרין, בינוני = נ' ברגרין, "בינוני עם כינוי הגוף" לשוננו ד (תרצ"ב), עמ' 173-177; וכן "הערות" (למאמר הנ"ל), שם עמ' 313-314.

ברגרין, בירורי לשון = הנ"ל, "בירורי לשון — לשון הרע עין הרע", לשוננו לעם, מחזור כד, קונטרס ח (רלח), תשל"ג, עמ' 224-233.

ברגרין, עיונים = הנ"ל, "עיונים לכסיקליים בלשון חכמים (כתשומת לב לדיאלקטולוגיה)", קובץ ב, עמ' 143-171.

ברגרין, צורות ל"ח = הנ"ל, "צורות לשון חכמים בהגדה של פסח", קובץ א, עמ' 252-256.

ברויאר, לשון הכבלי = י' ברויאר, קוים מלשון האמוראים בכבלי ע"פ מסכת סוכה (כ"י אוקספורד E-51-2667), עבודת-גמר באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה. מאמר רחב המתבסס על עבודה זו ראה אור במחקרים בלשון ב-ג, ירושלים התשמ"ז, עמ' 127-153.

גינזברג, מבעד למסורת = ח"ה גינזברג, "מבעד למסורת", תרכ"ג ה (תרצ"ד), עמ' 208-223; וכן "נוספות ל'מבעד למסורת'", שם ו (תרצ"ה), עמ' 543.

גינזברג, תמיד = ל' גינזברג, "מסכת תמיד", בתוך ספרו על הלכה ואגדה, תל-אביב 1960, עמ' 41-65.

גלוסקא, שדה = י' גלוסקא, "על המין הדקדוקי של 'שדה' בלשון חז"ל", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כ-כא, רמת-גן, עמ' 43-66.

גרוס, משקלים = ב"צ גרוס, משקלים בעלי סופית -וֹן, -ן הכוללים שמות ממוצא שמי בלבד ומשמעויותיהם במקרא ובלשון חכמים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"א. הספר עומד להופיע בהוצאת האקדמיה ללשון העברית.

הורביץ, לשון = א' הורביץ, בין לשון ללשון — לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב.

הנמן, האחדה ובידול = ג' הנמן, "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים", קובץ ב, עמ' 8-14.

הנמן, ספרא = הנ"ל, "למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד (כ"י רומי 66)", קובץ ב, עמ' 15-29.

הנמן, צורות = הנ"ל, תורת הצורות של לשון המשנה, על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ס.

הנמן, שאילות = הנ"ל, "שאיילות מקראיות במשנה", קובץ ב, עמ' 6-7.

ווייס, לשון המשנה = א"ה ווייס, משפט לשון המשנה, ווין תרכ"ז (1867).

זוסמן, כתובת רחוב = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88-158.

יהלום, הפאסיכ = י' יהלום, "הפאסיכ בפיוט, לשון השיר ולשון הפרוזה ובנייני הפועל", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 17-31.

יהלום, שפת השיר = הנ"ל, שפת השיר של הפיוט בארץ-ישראל הקדום, ירושלים תשמ"ה.

ייבין, ניקוד בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי (שני כרכים), ירושלים תשמ"ה.

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.

ילון מגילות = הנ"ל, מגילות מדבר יהודה — דברי לשון, ירושלים תשכ"ז.

ילון, פרקי לשון = הנ"ל, פרקי לשון, ירושלים תשל"א.

ילון, קונטרסים = הנ"ל (עורך), קונטרסים לענייני הלשון העברית וענייני לשון, הדפסה שניה בתוספת תיקונים מאת העורך, ירושלים תשכ"ד.

כהן, כינוי המושא = ח' כהן, "השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש ב'את+כינוי' (אות-) בלשון המשנה", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 208-219.

ליברמן, חשבון אותיות = ש' ליברמן, "חשבון אותיות", ספר בן-חיים, עמ' 329-335.

מורג, העברית = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.

מורג, מזרח ומערב = הנ"ל, "בין מזרח למערב" — לפרשת מסירתה של העברית בימי הביניים, קובץ ב, עמ' 249-234.

מורג, מסורות = הנ"ל, "למחקר מסורות העדות בלשון חכמים", קובץ א, עמ' 198-186.

מורג, פעל ונתפעל = הנ"ל, "בניין פֿעַל ונתפֿעַל (לכירון של צורות במסורות לשון חכמים)", קובץ א, עמ' 101-93.

מורשת, ברייתות (א, ב, ג) = (א) מ' מורשת, "הברייתות העבריות בבבלי אינן לשון חכמים א'", ספר הזיכרון לח' ילון, רמת-גן תשל"ד, עמ' 277-316; (ב) הנ"ל, "פעלים חדשים ומחודשים בברייתות בבבלי (תוך השוואה לירושלמי)", ערכי א, עמ' 162-117; (ג) הנ"ל, "נוספות ללשונן של הברייתות העבריות בבבלי וכירושלמי ערכי ב, עמ' 73-31.

מורשת, הנשוא = הנ"ל, "הנשוא הקודם לשני נושאים בלשון חז"ל עם הערות לעברית החדשה", ספר בן-חיים, עמ' 378-359.

מורשת, לקסיקון = הנ"ל, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א. מורשת, נופעל = הנ"ל, "על בנין נופעל בעברית הברית-מקראית", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, רמת-גן תש"ס, עמ' 139-126.

מישור, הזמנים = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת-דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג.

נאה, תורת כהנים = ש' נאה, הפרשי מסורת בכתב-יד ותיקן 66 של תורת כהנים, עבודת-גמר באוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו.

נתן, ארפורט = ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת-דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, אב תשמ"א.

נתן, נסתר-נסתרים = הנ"ל, "כלום נתבטל בלשון חז"ל הניגוד נסתר-נסתרים/ות בתחום הכינויים הדבוקים?" מסורות א (תשמ"ד), עמ' 134-121.

סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.

סגל, דקדוק (באנגלית) = M.H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford = 1927

סגל, ל"ח ולשון המקרא = M.H. Segal, "Misnaic Hebrew and its Relation to Biblical Hebrew and to Aramaic", *JQR* (old series), Vol XX (תדפיס אוקספורד 1909).

סגל, מוצא = הנ"ל, "לשון המשנה, מוצאה ותולדותיה", מדעי היהדות, חלק א, ירושלים תרפ"ו, עמ' 30-44.

סוקולוף, העברית = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", קובץ א, עמ' 257-301.

ספר בן-חיים = מ' בראשר, א' דותן, ד' טנא, גב"ע צרפתי (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג.

זרכי א, ב = זרכי המילון החדש לספרות חז"ל: כרך א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב; כרך ב, בעריכת מ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד.

פורת, ל"ח = א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות שבכתב-יד ישנים, ירושלים תרצ"ח.

פרידמן, הקצר = ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", קובץ ב, עמ' 299-326.

פחור, סדר עולם = צ' פחור, לשונות מקראיים בסדר עולם רבא, עבודת-גמר באוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו.

צורבל, בניין קל = ת' צורבל, "נטישת בניין קל בעברית נוסח שומרן: לבירורה של סוגיה בדקדוק ההיסטורי של העברית", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 135-151.

צורבל, השווא = הנ"ל, "השווא במסורתו של כ"י רמב"ם (האוטוגראף) למשנה", מחקרים בלשון ב-ג ירושלים, תשמ"ז, עמ' 217-223.

צורבל, לשון המשנה = ת' צורבל לשון המשנה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו.

צרפתי, היידוע = גב"ע צרפתי, "על אודות היידוע של צירופי הסמיכות הכבולים בלשון חכמים", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, רמת-גן תש"ם, עמ' 140-154.

צרפתי, מסורת = הנ"ל, "מסורת לשון חכמים — מסורת של 'לשון ספרותית חיה'", ספר בן-חיים, עמ' 451-458.

צרפתי, ערב פסחים = הנ"ל, "ערב פסחים", קובץ ב, עמ' 327-334.

קדרי, הכינוי האישי = מ"צ קדרי, "על הכינוי האישי הפרוד במשפט חסר פועל נטוי בלשון המשנה (על-פי כתב-יד קאופמן)", מלאת ב, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 351-355.

קדרי, מה בל"ח = הנ"ל, "מה ל-צ(ירוף) ש(מני) הקודם למשפט בלשון חכמים", ערכי ב, עמ' 85-95.

קובץ א = מ' בראש (ערך והביא לדפוס), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א, ירושלים תשל"ב (תשל"ז).

קובץ ב = הנ"ל (ערך; הביאה לדפוס ע' וולפה), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב, ירושלים תש"ם.

קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, "לשון חז"ל", בתוך: קוטשר, מחקרים, עמ' עג-קז. קוטשר, מחקרים = הנ"ל, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.

קוטשר, מחקרים בדקדוק = הנ"ל, "מחקרים בדקדוק ל"ח", בתוך: קוטשר, מחקרים, עמ' קח-קלד.

קוטשר, מגי"ש = הנ"ל, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

קוטשר, מצב המחקר = הנ"ל, "מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידי"; וכן "מבעיות המילונות של לשון חז"ל וכו'", ערכי א, עמ' 3-82.

קוטשר, תנועות = הנ"ל, "ביצוע תנועות i, u, בתעתיקי העברית המקראית בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", בתוך: קוטשר, מחקרים, עמ' קלה-קסח ***.

קימרון, אל = א' קימרון, "מלת השלילה אל במקורותינו הקדומים", ספר בן-חיים, עמ' 473-482.

קימרון, דקדוק = הנ"ל, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, עבודת-דוקטור באוניברסיטה העברית ירושלים, 1976.

קימרון, נתפעל = הנ"ל, "נתפעל בינוני", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 144-157.

רביץ, הרקע = ח' רביץ, הרקע ההיסטורי של העברית של קומראן, קובץ א, עמ' 355-382.

רוזנטל, עבודה זרה = ד' רוזנטל, משנת עבודה זרה מהדורה ביקורתית ומכוא, עבודת-דוקטור באוניברסיטה העברית ירושלים, תשמ"א.

שטיינר, כינויים = R.C. Steiner, "From Proto-Hebrew to Mishnaic: The History of ה־ and ה־", *Hebrew Annual Review* 3 (1979), pp. 157-174

שניידר, הדקדוק = מ"ב שניידר, "יחס הדקדוק המשנתי לדקדוק המקראי", לשוננו ג (תר"ץ), עמ' 15-28.

שניידר, הלשון (א, ב) = הנ"ל, הלשון העברית הספרותית: (א) לשוננו ו (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 301-326; (ב) לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 52-73.

שרביט, אבות = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית, עבודת-דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ו.

שרביט, האפולוגיה = הנ"ל, "האפולוגיה בלשון חכמים", ספר בן-חיים, עמ' 557-568.

שרביט, התגבשות = הנ"ל, "התגבשות מחקרה של לשון חכמים", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן יח-יט (תשמ"א), עמ' 221-232.

שרביט, מערכת הזמנים = הנ"ל, "מערכת הזמנים בלשון המשנה", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות (מוקדש לזכרו של יחזקאל קוטשר), רמת-גן תש"ם, עמ' 110-125.

שרביט, תחביר הפעלים = הנ"ל, "תחביר הפעלים המצריכים שם פועל בלשון חכמים", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 279-296.

שרביט, תחביר שה"פ = הנ"ל, "תחביר שם הפועל בלשון חכמים", ספר היובל למ' גושן-גוטשטיין (בדפוס).

תוריון, אלא = *Yochanan Thorion, Studien zur klassischen hebräischen Syntax*, Berlin 1984. (חלקו השלישי של הספר מוקדש לתפקידים התחביריים של "אלא" בבראשית רבה, עמ' 71-122).